

AMBACHT & GEREEDSCHAP

In dit tijdschrift:

Najaarsbijeenkomst 2003 in
teken registreren collectie
Middeleeuwse telmerken
Mens en werktuig (1)
Spoormaker in de prentkunst (1)
Glimp van toen: wapenschilders
Hoefmes
Snik (2)
Opgemerkt
Lezers schrijven
Museaal enz.

Tijdschrift van de Vereniging Ambacht & Gereedschap

APRIL 2004 Nr. 26

COLOFON

Colofon

Dit tijdschrift is een uitgave van de Vereniging Ambacht & Gereedschap. Het verschijnt twee keer per jaar.

Leden van Ambacht & Gereedschap hebben belangstelling voor de historie van de ambachten en het daarbij gebruikte gereedschap. Het zijn meestal verzamelaars van historische gereedschappen.

Bestuur

H.K. Rode, voorzitter
A.P. Boekhout, secretaris
J. Blaas, penningmeester
J. Cazemier
G. Nederlof

Secretariaat

Boerhoorn 34
7861 BW OOSTERHESSELEN
tel. (0524) - 58 16 19
e-mail: a.p.boekhout@wxs.nl

Contributie per kalenderjaar:

leden: € 15,00
gezinsleden: € 10,00
donateurs: € 10,00

gironummer penningmeester Ambacht & Gereedschap
300741, Platanenlaan 13, 3911 PA Rhenen

Redactie

Gijs Nederlof
Herman Janse

Redactieadres

Jacob van Ruysdaellaan 11
2343 EN OEGSTGEEST
tel. (071) - 517 12 81
e-mail: g.nederlof@planet.nl

Website: <http://www.ambachtengereedschap.nl>

Niets uit deze uitgave mag worden overgenomen zonder toestemming van de redactie.

Oude nummers kunnen nabesteld worden bij het secretariaat à € 3,40 per stuk.

ISSN 1389-1367

INHOUD

Ten Geleide	1
Van het bestuur	2
Verslag najaarsbijeenkomst 2003	4
Vierkantegatenboor	9
Lezing <i>Goed gereedschap is het halve werk</i> : registratie van collecties	10
Middeleeuwse telmerken	12
Franse luikhouders	19
Mens en werktuig (1)	20
De spoormaker in de prentkunst (1)	23
Speurtocht naar gevelstenen: kuiperspasser	24
Een glimp van toen: wapenschilders	26
Het hoefmes	28
De snik (vervolg)	30
Opgemerkt	
Gespleten draadnagel	35
Het wiel van Michiel	35
Nog eens de futselplank	36
Band van Möbius	38
De vladder	39
Lezers schrijven	
Een bijzondere bilhamer	40
Verzameling Koos Kok naar Gereedschap Museum Mensert	41
Heiligen en hun gereedschap	42
Ik bouw een kathedraal	42
Duimstokvrienden	43
Snikken in Engeland	43
lets over gereedschapskisten	44
Van dik hout zaagt men planken: demonstratie met buitenbeentje	46
Winkelhaak aan de haak	48
Kinderprent scheepswerfje	50
Wat is dat?	51
Dat is dat!	51
Agenda	52
Museaal	52
Vraag & Aanbod	53
Boekennieuws	54

VAN HET BESTUUR

In memoriam W. A. van Ede

*Hoeveel mensen leven er niet met het metaal te samen,
hoeveel smeden zijn er nog in dit land?
Hoeveel nog die met splithamer en voorhamer, met alle tangen
en ander gereedschap dat eenmaal rond het aambeeld hing, werken?
Alle stof in deze wereld boet aan glans en glorie in,
maar het ijzer is zelfs niet meer aan zijn opperhuid te herkennen.
Het is de eenvoudige sterke, eerlijke, grauwe delfstof niet meer.*

Wij ontvingen bericht van het onverwachte overlijden op 8 februari 2004 van ons trouwe lid Wilhelmus Anthonius van Ede (Wim). Ik had het genoegen met Wim kennis te maken in zijn Veenendaalse woning tijdens een OP BEZOEK BIJ... in februari 1995 (zie Nieuwsbrief april 1995). Het klikte tussen ons en daarna op de bijeenkomsten (als het even kon, was Wim er) keken we naar elkaar uit en we maakten altijd een praatje. Tussendoor zochten we wel eens wat voor elkaar uit. Wim was een speurder en wist onder andere veel van het Utrechtse smedengilde. Het resultaat van zijn onderzoeken legde hij vast in eigengemaakte boekjes; de tekst in getekende letters! Liefhebbers konden in spiraalrug gebonden kleurkopieën van zijn spuurwerk bij hem bestellen. Wij zullen het contact met deze serieuze, bescheiden man missen. Het weemoedige gedicht hierboven heb ik van zijn rouwkaart overgenomen.

Gijs Nederlof

Ons Historisch Cahier nr. 1 is uit!

U heeft ons veel gehoord over een door de vereniging uit te geven boekje betreffende Spijkers en draadnagels. Maar hij is er nu: Historisch Cahier nr. 1, samengesteld door onze redacteur Herman Janse.

Herman heeft van het vele materiaal dat op zijn bureau terecht kwam - gelukkig óók door enkele 'trouwe' leden van onze vereniging aangeleverd - een zeer lezenswaardige publicatie kunnen maken. Niet eerder is in het Nederlandse taalgebied zo'n grote verzameling feiten over spijkers en draadnagels bijeengebracht. Wij zijn er trots op dit unicum te kunnen presenteren voor een naar verhouding bescheiden prijs, dankzij financiële bijdragen van *Noord Nederlandse Draad-industrie, Dokkum; Thibodraad, Beek en Donk* en *Gunters en Meuser, Amsterdam*.

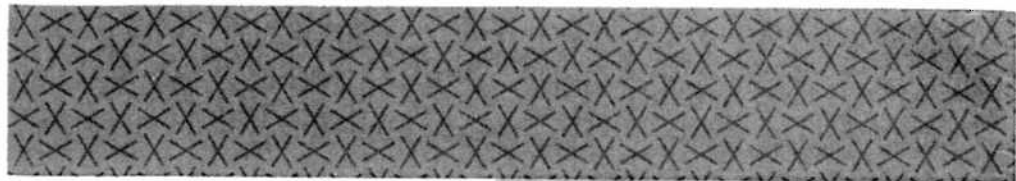
Onze dank gaat mede uit naar de uitgeefster Primavera Pers Leiden, met wie wij een voortreffelijke relatie hebben opgebouwd.

De voorintekenaars zullen het cahier medio maart 2004 reeds ontvangen hebben. Voor wie alsnog belangstelling heeft, volgen hier de gegevens.

Spijkers en draadnagels, samengesteld door Herman Janse; een uitgave van Ambacht & Gereedschap in samenwerking met Primavera Pers. ISBN 90-5997-006-3.

Winkelprijs € 13,50 / Voor leden van Ambacht & Gereedschap € 10,50 (inclusief verzendkosten). 88 Pagina's met 48 zwart-wit illustraties.

Bestellen: via e-mail: info@primaverapress.nl; per fax: 071 - 514 43 72; per telefoon: 071 - 514 44 82; per post: Primavera Pers, Van 't Hoffstraat 33, 2313 SN Leiden.

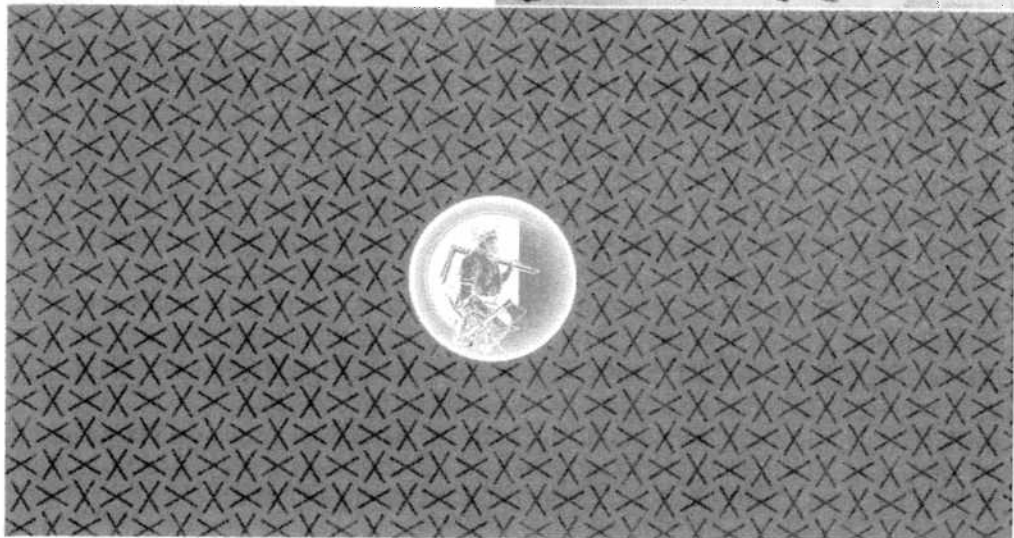
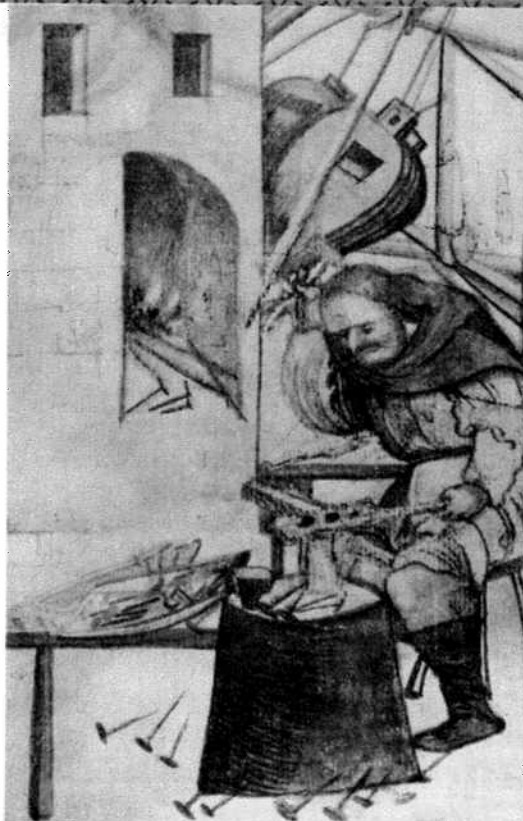

AMBACHT EN GEREEDSCHAP

Spijkers & draadnagels

Samengesteld door Herman Janse

HISTORISCHE CAHIERS

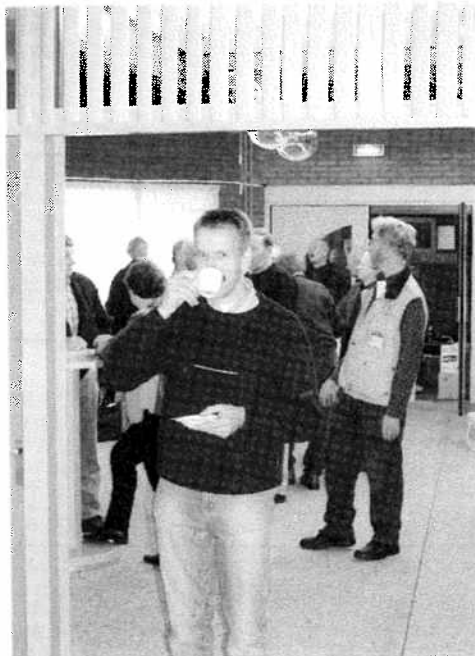
VERSLAG

Najaarsbijeenkomst 8 november 2003

Lezing, boekentafel, veiling verkooptafels, en demonstraties

De buurt rond kerkelijk centrum De Bron in Nieuwegein zal zich afgevraagd hebben waarom er op 8 november 2003 zoveel volk op de been was. Welnu, Ambacht & Gereedschap kwam voor het eerst bijeen op deze locatie, een centraal gelegen, goed geaccommodeerd trefpunt dat mede door bemiddeling van ons lid de heer Van Lith in beeld is gekomen. Men zal zich herinneren: De Avezathen in Kerk-Avezaath werd na enkele jaren alweer te klein voor het nog immer groeiende aantal leden/bezoekers.

Het was maar net op tijd, want een najaarsbijeenkomst is niet eerder zo massaal bezocht. Liefst 150 leden en introducés werden even na half elf door de voorzitter welkom geheten voor een zeer gevarieerd dagprogramma. Vaste onderdelen voor het najaar zijn inmiddels de boekentafel, de verkooptafels, de wat-isdtafel, de veiling, de demonstraties en de lezing. Een recept dat er in ieder geval bij de oude garde in blijft gaan als koek. De voorzitter hoopte dat ook de kersverse leden zich spoedig thuis zullen voelen. De Algemene Ledenvergadering, weliswaar een verplicht nummer, verliep geanimeerd. De vragenstellers hebben hopelijk bevredigende antwoorden gekregen. Omgekeerd hoort het bestuur graag wat er onder de leden leeft. De notulen van deze vergadering zullen te zijner tijd aan de leden worden opgestuurd.

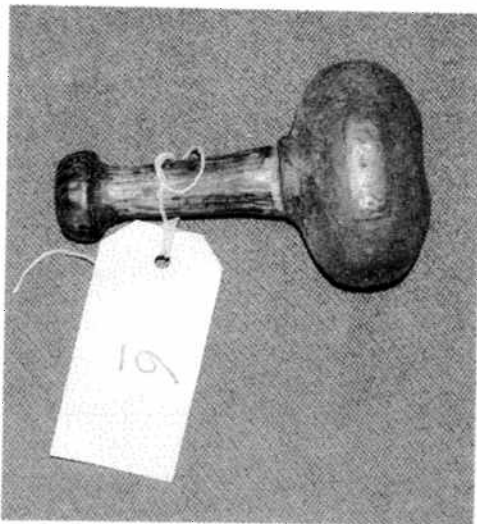
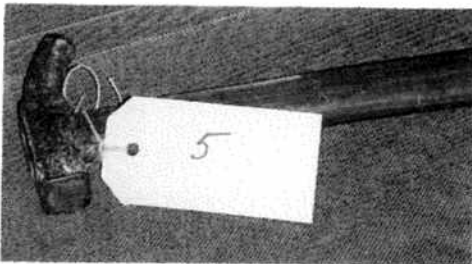
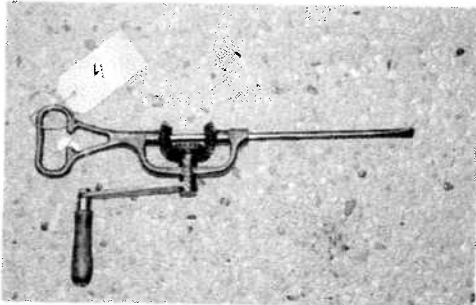

Eerst koffie! In de entreehal van De Bron verzamelen zich de eerste bezoekers.

Lezing

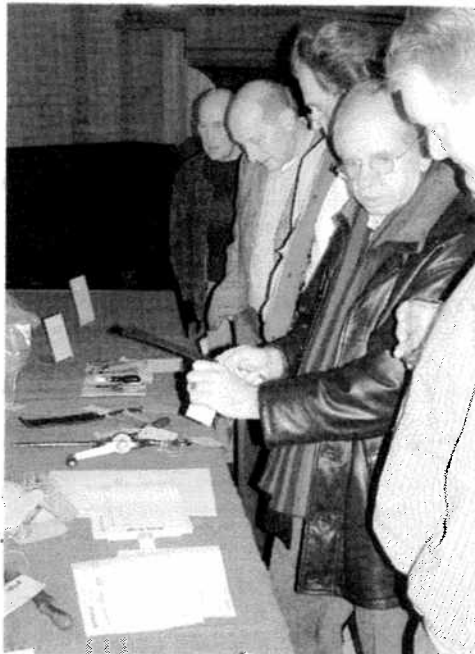
Na de plichtplegingen en een korte pauze was het de beurt aan de heer Arno Stam van het Gelders Oudheidkundig Contact (GOC) te Zutphen. De inhoud van zijn vlot gebrachte lezing over het registreren van museale objecten treft u elders in dit nummer aan. De

boodschap die ik oppikte, is: een verzameling is pas een verzameling als zij gedocumenteerd is. Tegelijkertijd vroeg ik mij af hoeveel leden/verzamelaars dit in de praktijk reeds beoefenen. Hopelijk is zijn lezing een eye-opener voor mensen die een unieke (gereedschap)verzameling bezitten, waarvan slechts zijzelf weten wat de museale kenmerken zijn.

Watisdat-tafel

Een gereedschappelijk uitzierend 'iets' en niet weten wat het is, dat mag bij ons niet bestaan.

Hierboven en hiernaast enkele impressies van de watisdat-tafel (alleen de nummers 4, 5 en 6 hebben hun eigen foto; de overige nummers zijn - nemen we aan - nog bekend bij de inzenders).

De nummers 1, 3, 7, 8, 10, 11, 13, 14 en 15 werden niet 'opgelost'.

Nummer 2 kreeg twee namen: *Kantenlijmtang* en *verstekspanner*.

Nummer 4 (foto links boven) is een apparaat dat borenverzamelaar Arjo Zwart meebracht. Het werd herkend als een *kleppenschuurmachine*, om *kleppen van motoren in te schuren*.

Nummer 5 (foto links midden) werd als volgt benoemd: 'vermoedelijk een *hamertje om vijlen te zetten* (met ontbrekend stalen beitelte)'.
 Nummer 6 (foto links onder) werd door W.W.S. van Duyvendijk aangewezen als een *batikhamer*. Het grappige is dat aan Hans Rode precies dezelfde hamer werd verkocht als *steenhouwershamer!*

Nummer 9 kreeg mee: *Schraapstaal* om bed van draai-bank te vlakken, om oud breeuwsel tussen de beplanking te halen.

Nummer 12 werd aangemerkt als *brander* zonder drukpomp, vergast in spiraal, maar waar is brandergaatje?

Nummer 16 is een *ijzer* om toognagels te maken.

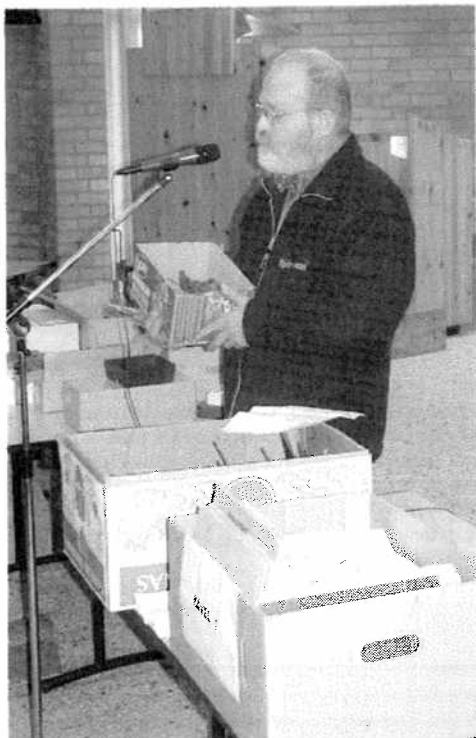
Nummer 19 kon ikzelf benoemen als *spijker- of boutentrekker*, ook 'kiezentrekker' genoemd.

Er werden zo'n twintig vraagtekens ter tafel gebracht. Net als de vorige keer was ik aan-

gewezen als tafelvoogd, maar eigenlijk lukt het niet goed deze taak te combineren met de functies verslaggever en fotograaf. Tussen de regels door mag u lezen dat wij een vacature tafelpaai (m/v) hebben (maar één keer per jaar een dagdeel!)

Maar goed, ik kan er het volgende van zeggen. Van de 20 nummers kregen er slechts 8 een oplossing, zij het soms een oplossing met

Schildersmuseum bood ons voor de tweede keer zijn dubbelen aan om die ten gunste van de kas te verkopen. Een prijzenswaardig initiatief! Het vermelden waard is, dat er een zichtexemplaar van het lang verbeide Spijkercahier op tafel lag. Van de mogelijkheid om in te tekenen werd reeds druk gebruik gemaakt. Op een andere plaats en wijze zult u er meer van horen.

Veilingmeester Piet Anker aan het werk.

een vraagteken. Gelet op de kennersdichtheid geen hoge score... toch? Mag ik de inzenders die nog steeds met hun probleem rondlopen, wijzen op de rubriek van Hans Rode in ons tijdschrift?

Boekentafel

Ik mag graag boekenmarkten afschuimen, altijd op zoek naar iets waarvan je niet eerder wist, dat het bestond en waarvan je plotseling weet dat je het wilt hebben. Helaas heb ik veel van de tafel gemist, maar de boekenwurmen vertelden mij dat er een levendige belangstelling voor was. Bijzondere inbreng vormden de boeken uit de nalatenschap van ons erelid Gerrit van der Sterre. Het Sikkens

Veiling

De verkooptafels hadden evenmin te klagen over gebrek aan belangstelling, maar de veiling onder de kwieke leiding van de inmiddels legendarische Piet Anker leek mij deze keer minder liefhebbers te trekken. De veiling is zo'n beetje het sluitstuk van de dag en ik had verschillende mensen al eerder zien vertrekken. Kwestie van andere prioriteit waarschijnlijk.

Demonstraties

Veel belangstelling was er voor de stands van onze leden Piet van der Velde en Tjeerd de Jong. Piet demonstreert bijzonder timmerge-

reedschap, zoals de vierkantegatenboor en de spanzaag die om een hoekje zaagt. Mocht je nog steeds geloven dat de vierkantegatenboor een aprilgrap was waarmee je de krullenjongen op pad stuurde, dan heb je niet opgelet als je dit fabeltje nog gelooft! De vierkantegatenboor bestaat en hij boort vierkante gaten. Punt.

Tjeerd de Jong uit Dwingelo was er met zijn schitterende collectie uurwerkmakergereedschap (zie foto op de volgende pagina). In ons tijdschrift hebben wij eerder van zijn activiteiten op dit gebied verteld. Tjeerd, die instrumentmaker is bij de Sterrenwacht in Dwingelo, kan er ook mee werken. Insiders zegt het iets als je je vakopleiding hebt genoten op de Leidse Instrumentmakersschool.

Als je alleen al ziet wat Tjeerd en Piet aan volume meegebracht hebben en je bedenkt hoeveel voorwerk hier aan vastzit, besef je pas welke prestatie geleverd is. Over prestaties gesproken: niet onvermeld mag blijven wat de voorzitter in zijn speech al tot uitdrukking bracht, het vrijwilligerswerk namelijk dat de leden van de evenementenwerkgroep momenteel verborgen achter de vouwanden, zoals hij zei - voor ons verrichten.

Foto op vorige pagina boven: Meten is weten: Piet van der Velde hoeft alleen maar zijn bretels af te nemen om de maat te nemen. Dat hij nog meer geintjes in petto heeft, bewijzen de foto's hiernaast.

Foto op vorige pagina onder: zagen om een hoekje. Let op de slag in het zaagblad om te begrijpen dat je in één beweging een hoekje uit kunt zagen.

Foto's rechts: Een drielippige boor zonder centrale punt gaat dwalen in het vierkante gat van de stalen mal en zal zo langs de contouren een vierkant gat (met weliswaar enigszins afgeronde hoeken) maken.

Fotowedstrijd

Met de fotowedstrijd werd het niks. Er waren helaas geen inzendingen. Dat er toch een paneel klaar stond, betekende slechts dat de organisatie met 'last-minute' inzendingen rekening hield. Om het paneel niet helemaal kaal te laten, had Hans Rode enkele eigen foto's opgeplakt. Uiteraard buiten mededinging.

Afscheid

Als (bijna) iedereen naar huis is vertrokken, blijft er nog een klein groepje achter om afscheid te nemen van Jacob Cazemier als lid van het bestuur en hem te bedanken voor zijn inbreng als zodanig. Jacob werkte mee aan de organisatie van excursies en de boekentafel en verder was hij belast met algemene zaken die het bestuur op zijn bordje legde. Jacob liet weten deze activiteiten niet langer te kunnen combineren met zijn drukke baan en zijn jong en groeiend gezin. Hij blijft gewoon lid en wil vrijblijvend nog wel hand- en spandiensten verrichten. En met deze kleine afscheidsceremonie was de najaarsbijeenkomst 2003 geschiedenis geworden.

GN

Foto rechts: even nakaarten.

Van links naar rechts: Hans Rode, voorzitter, Andries Boekhout, secretaris en Jan Blaas, penningmeester.

Een deel van de fraaie collectie uurwerkmakergereedschappen van Tjeerd de Jong.

Op de bladzijde hiernaast is bij wijze van redactioneel bijschrift een artikeltje over de vierkantegatenboor geplaatst.

Met dank aan Pieter Lotze, Piet van der Velde en Martin den Butter.

De vierkantegatenboor

In het verslag van de najaarsbijeenkomst 2003 duikt de fabelachtige vierkantegatenboor weer eens op! Zien is geloven: hij bestaat en het is niet een ding dat past in het rijtje dakschaar, waterschaaf of ander plaaggereedschap. De reden is waarschijnlijk dat dit apparaatje - ook bij vakbroeders - tamelijk onbekend is.

De enige mij bekende afbeelding is die in de prijs-courant van D. Stolp te Zutphen van 1915. De afbeelding hiernaast is overgenomen uit een Amerikaanse reprint.

Let op het beeldmerk op het malletje: tussen haakjes: het getal 15 zal wel slaan op de zijden van het te boren vierkant, en je neemt aan dat er nog meer 'nummers' leverbaar waren. Het anker in twee concentrische cirkels is het logo van Georg Keller uit Schmalkalden, Duitsland dat gedeponeerd is op 1 maart 1880 'für alle Sorten von Bohrer'. Piet van der Velde meent dat de vierkantegatenboor uit Duitsland komt en dat is volgens het voorgaande heel aannemelijk. Overigens hoort de *Vierkantbohrer* ook in Duitsland in hetzelfde rijtje thuis als de *Sechseckbohrer*, de *Draufhobel*, de *Frequenzbiegezange*, de *Böschungshobel* en de *Holzhandschuhe*.

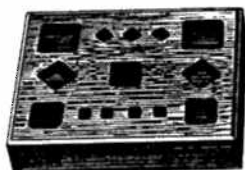
Ons lid Pieter Lotze uit Duitsland is eveneens verslinderd aan de vierkantegatenboor. Hij schrijft: 'Vroeger kon je ze kopen in het "Ijzerhuis" in Zaandam. Ze werden gebruikt in de jacht- en kanobouw. De maat was 28 mm. Vierkante gaten werden geboord om het meedraaien van vierkante moeren te beletten. Bij kano's met een hulpzeiltje werd in de kielbodem een vierkant gat gemaakt voor het mastje.' Volgens Lotze werden ze ook bij de trappenbouw gebruikt. Een andere bron vermeldt dat de vierkantegatenboor bij meubelmakers in gebruik was om een vierkant gat te maken waarin een spie of poot gestoken kon worden. Nadat hij 60 jaar geleden kennis had gemaakt met de vierkantegatenboor, kreeg Lotze er onlangs aardigheid in om er een voor zichzelf te maken. Op een vlooiemarkt kocht hij een *Dreikantschabeisen* (driekantig schraapstaal), sleep de punt weg en stak de arend in een omslagboor. Hij stuurde mij een stukje vurenhout met het ermee gemaakte vierkante gat (16 mm). De 'diameter' van de boor moet iets kleiner zijn dan het gat in de mal.

Essentieel is dat de boor wordt opgenomen in een handomslagboor: hij moet kunnen zwabberen, een kolom-boormachine zou niet werken. Werkstuk en malletje moeten goed worden vastgezet; de boor - die geen center heeft - gaat bij het ronddraaien zoekend en bonkend heen en weer langs de kanten van de mal. De vorm van de drie snijvlakken is zo gemaakt dat ze zo goed mogelijk in de hoeken komen; de hoekjes blijven echter iets afgerond. De mooiste gaten krijg je bij niet-splinterend hout, vurenhout is dus niet zo geschikt.

De vierkantegatenboor is inderdaad een grappig stuk gereedschap: het ei van Columbus lijkt het, maar toch heeft hij nooit zo'n hoge vlucht genomen.

GN

Art. 129.

Model, van geboorde □ gaten.

Boor voor □ gaten te boren.

Geleider v/bovenstaande boor.

Vierkantegatenboor Art. 129 met toebehoren in de prijscourant van D. Stolp te Zutphen, 1915.

Het malletje '15' toont duidelijk het beeldmerk 'anker in concentrische cirkels'.

Georg Keller in Schmalkalden.

önigl. Amtsgericht zu Schmalkalden. Anmeldung v. 1. März 1880, Bm. 11 Uhr, unter Nr. 21,
ür alle Sorten von Bohrer:

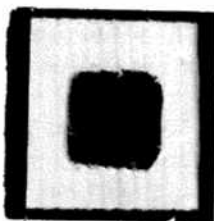
Gedeponeerd beeldmerk van Georg Keller, 1880.

Gebrüder Keller in Schmalkalden.

önigl. Amtsgericht zu Schmalkalden. Anmeldung vom 9. November 1888, Bm. 11 1/4 Uhr, unter Nr. 26,
ür Bohrer:

Gedeponeerd beeldmerk van de gebroeders Keller, 1888.

Het 'gat van Lotze', gemaakt door een gemodificeerd driekantig schraapstaal in boormslag.

Goed gereedschap is het halve werk: een manier om gegevens van een collectie vast te leggen

Onder de titel *Goed gereedschap is het halve werk* presenteerde de heer Arno Stam van het Gelders Oudheidkundig Contact (GOC) te Zutphen tijdens de najaarsbijeenkomst 2003 een boeiende lezing over het registreren van *museale objecten*. In ons specifieke geval vertalen we dat waarschijnlijk al snel naar *gereedschappen* en aanverwante zaken. Dat kan zijn omdat we zelf een verzameling bezitten, of omdat we - al of niet als vrijwilliger - aan een museum of oudheidkamer verbonden zijn. Hoe dan ook, een collectie krijgt pas (wetenschappelijke) waarde als we deze inventariseren en beschrijven.

Registreren

Waarom registreren? Waarom zou je gegevens vastleggen, welke gegevens dan wel en wat kost dat? Dat waren de kernvragen die Arno stelde. Het antwoord gaf hij ook: om het geheugen van de verzamelaar een steuntje te geven door kenmerken op te schrijven. Trouwens, beschrijven is ook al van belang voor – om maar realistisch te blijven – de nabestaanden in het geval van particuliere verzamelaars. En in het onverhoopte geval van diefstal of andere calamiteiten beschik je tenminste over een inventarislijst. Eén van de voorwaarden is dat de objecten genummerd

zijn (waarover verderop meer) en dat de lijst minimaal dit nummer, de naam van het voorwerp en gegevens over de verwerving en de vindplaats vermeldt.

Aanpak GOC

Het GOC hanteert een basisregistratiekaart met 20 velden. Het voordeel is dat het aantal op te nemen gegevens beperkt blijft (nou ja, 20!), waardoor de registratie minder tijd vergt en er toch ruimte blijft voor het toevoegen van vrije tekst. Aan de andere kant biedt de kaart geen ruimte om altijd recht te doen aan de vele aspecten van een specifiek voorwerp. In museumland zegt men wel 'Museum objects are rich in content, but lacking in vocabulary' (vrij vertaald: museale objecten zijn rijk in zichzelf, maar arm aan woorden). Bij een professionele registratie komen nog andere kenmerken om de hoek kijken, zoals herkomst, datering, functie, betekenis, materiaal en techniek. Verder zijn de vereiste gegevens sterk afhankelijk van het museum of de verzamelaar. Voorbeeld: een Engelse porseleinen theekom, florale motieven, blauw glazuur, 18de eeuw kan uit verschillende perspectief benaderd worden:

- *Beeldende kunstcollectie*: dezelfde kom op een portret;
- *Toegepaste kunstcollectie*: typisch voorbeeld Engels porselein ca. 1750;
- *Cultuurhistorische collectie*: illustratie etiquette theedrinken;
- *Scheepsarcheologische collectie*: relatie met lading uit China;
- *Industrieelhistorische collectie*: kobalt voor glazuur, verwerking porselein;
- *Ontwerphistorische collectie*: functionali-

teit van de vorm;

- *Historische collectie*: theekom van een bepaald persoon.

Bronnen

Bij het opzoeken van de nodige gegevens kunnen we gebruik maken van boeken, tijdschriftartikelen en/of prijscouranten in archieven en bibliotheken. In onze tijd is daar het internet bijgekomen. Voorbeelden van gedrukte bronnen:

- Literatuurwijzer GOC (met o.a. de onderwerpen boerenwagens, gereedschap, klokken, landbouwgereedschap);
- Overzichtswerken (met plaatjes);
- Prijscouranten in bibliotheken, archieven, musea.

Voorbeeld van bronnen op internet:

- Zoekmachines; ook op afbeelding zoeken, bijvoorbeeld www.google.com
- Art and Architecture Thesaurus: www.rkd-db.nl/aat/index.html
- Museum Oudere Technieken in Grimbergen: www.mot.be
- Cultuurwijzer: www.cultuurwijzer.nl (via Collectie, Veldzoeken)
- Gelderse Musea: www.igem.nl

Praktijk van het nummeren

Ten behoeve van de identificatie moet er een relatie tussen *object* en *gegevens over het object* bestaan, dat wil zeggen: geen informatie op het voorwerp zelf aanbrenge, alleen een nummer. Het toe te kennen nummer moet eenvoudig zijn. Je moet geen code in het nummer verwerken; aanloopnullen hebben alleen betekenis in een geautomatiseerd bestand. Verder moet het nummer uniek zijn: nooit nummers hergebruiken! Bij een voorwerp dat uit delen bestaat, moeten alle delen genummerd worden. De ondergrond moet stabiel zijn; bij kwetsbaar materiaal wordt een label bevestigd, of komt de identificatie op of in het doosje. De gebruikte methoden en materialen kunnen als volgt beschreven worden:

- Lak-inkt-lakmethode (oud);
- Paraloid B72 in aceton, met witte of zwarte Oost-Indische inkt;
- Vernis-stift-vernismethode (nieuw): Golden Polymer varnish met geteste pennen.

Het voordeel van de oude methode is dat het materiaal permanent verkrijgbaar is; de nieuwe methode is makkelijker en, wat belangrijk is, het materiaal bevat geen oplosmiddel.

Tijd en geld

Het nummeren kost enige investering in tijd en geld. Eerst moet er een laklaagje opgebracht worden (soms meerdere laagjes). De eerste laag moet officieel 1 uur drogen, eventueel volgende lagen 5-10 min extra. Na het opbrengen van het nummer met inkt moet het voorwerp een half uur drogen. Na het aflakken nog eens goed laten drogen, bij voorkeur 3 uur. Voor verkrijgbaarheid van materialen en prijzen kan men terecht op www.gelderserfgoed.nl. Voorbeeld: een nummerset met vernis, stiften (wit en zwart) en latex handschoenen kost € 18,15, de *Syllabus Registratie en Documentatie* kost € 34,00 en de *Literatuurwijzer 2000* € 7,00. Ten slotte kan men voor een demo van de kit AdLib Museum Basis (prijs € 750,00) terecht op www.nl.adlibsoft.com via Support/Downloads.

Vragen?

Heeft u nog vragen dan kunt u terecht bij Arno Stam

Gelders Oudheidkundig Contact

Postbus 4040

7200 BA ZUTPHEN

a.stam@gelderserfgoed.nl

GN

Middeleeuwse telmerken

Herman Janse

Bij het onderzoek van de kappen van de Oude Kerk te Amsterdam in 1957 viel het op, dat er op de hanenbalken en op andere plaatsen tekens voorkomen, die in het hout gesneden zijn. Zij verschillen in vorm en afmetingen van de timmermansmerken, de handtekeningen van de timmerlieden. Bij de tekens, die wij in de Oude Kerk aantreffen, is sprake van een stelsel van strepen en dwarsstrepen, die een getal aangeven. Wij noemden die tekens daarom telmerken. Zij hebben een andere betekenis dan de zogeheten paringen. Dat zijn strepen, die een timmerman over twee te verbinden onderdelen van een houtconstructie zet om aan te geven, dat zij bij elkaar behoren.

Inleiding

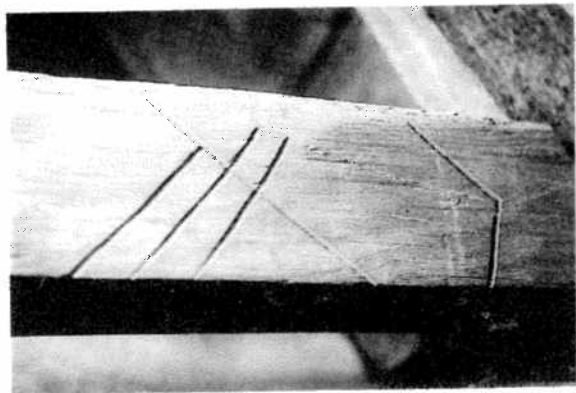
Het fenomeen telmerk wordt nergens in de vele ons bekende bestekken en werkbeschrijvingen uit de Middeleeuwen en de 17de eeuw aangegeven. Het moet voor de ambachtlieden zo vanzelfsprekend zijn geweest, dat het niet nodig was het te omschrijven.

Bij handwerk verschillen alle maten van de onderdelen en de verbindingen,

zodat verwisseling ervan niet mag plaatsvinden. De vele onderdelen van een dergelijke constructie dienden dus in de werkplaats nauwkeurig te worden gemerkt om ze na transport bij elkaar te kunnen brengen. Het gereedschap, waarmee het merken gebeurde, is tot nu toe niet op oude afbeeldingen teruggevonden.

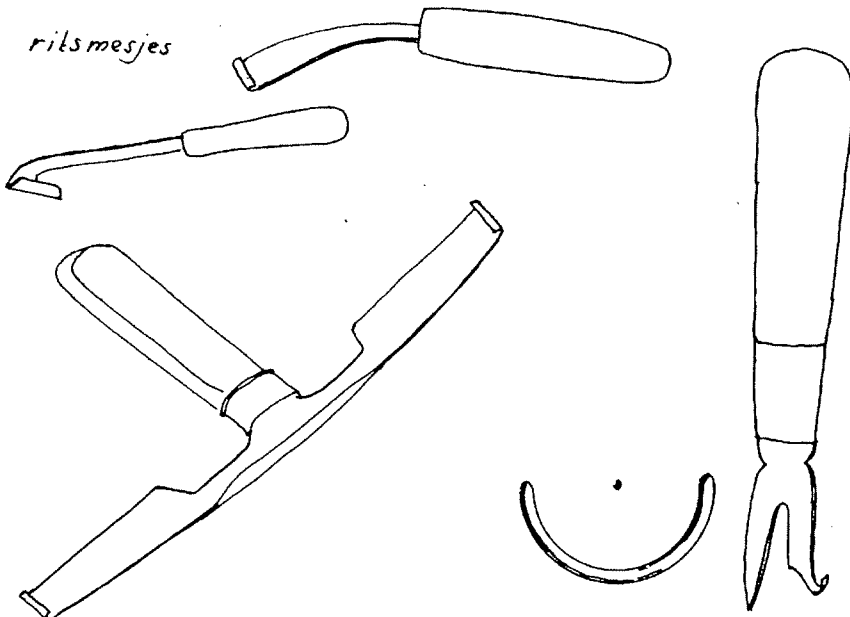
Telmerken werden gesneden met een gootvormig mesje, voorzien van een snijkant aan één zijde van de goot, die een breedte heeft van enkele millimeters. Aan het schuin oplopende handvat wordt het mesje door het hout getrokken. Een klompenmaker hanteert een dergelijk stuk gereedschap om er kerfsnedeversieringen mee te maken. Hij noemt het een rits.

Bij de strepen van de *gesneden merken*, die met een dergelijk gootvormig mesje zijn aangebracht, is kenmerkend, dat de geul aan het begin geleidelijk in het hout loopt en aan het ein-

Telmerk 26 rechts. Oude Kerk Amsterdam. Foto HJ.

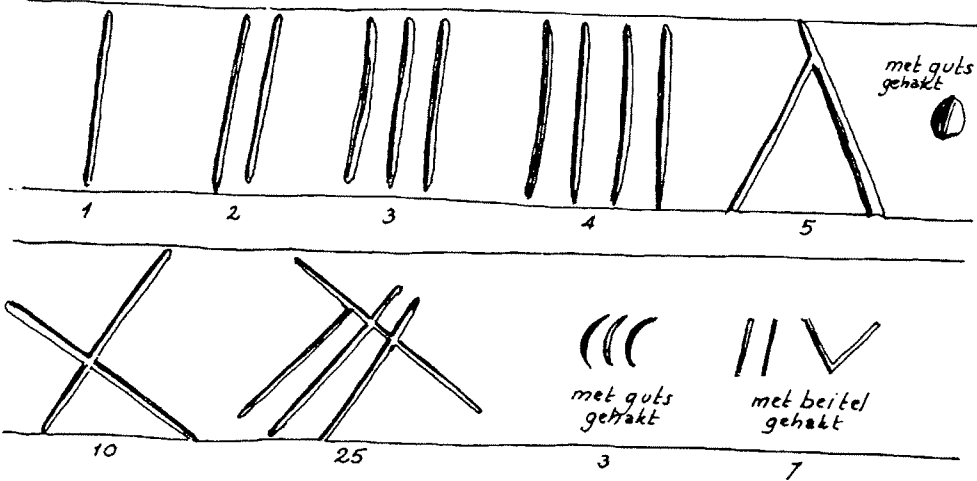
ritsmesjes

dubbel ritmes
opgegraven in Dordrecht

"ritspasser" f

telmerken

Ritsmessen en telmerken. Tekening HJ.

de op dezelfde wijze omhoog komt. Dit is in tegenstelling tot de met een beitel *gehakte merken* uit latere perioden, die aan het begin en het einde van de strepen steil in het hout zijn gestoken en een V-vormige doorsnede hebben. Soms zijn de merken met een scherp voorwerp in het hout gekrast, zodat rafelige

ondiepe krassen ontstonden. Wij noemen die *gekraste merken*. Zij zijn meestal slecht zichtbaar. Beter zijn de *gezaagde merken* te zien, die met een zaag in het hout zijn aangebracht en vooral in de eerste helft van de 16de eeuw gemaakt werden.

De timmerlieden maakten de onderdelen van

omvangrijke houtconstructies vooraf in de werkplaats gereed, soms op een grote afstand van de bouwplaats. De kap van de Sint-Catharijnekkerk te Brielle bijvoorbeeld werd omstreeks 1476 in Brussel klaargemaakt in de werkplaats van aannemer Henri Marrijs, naar Brielle verscheept en daar in elkaar gezet.

In de Zuidelijke Flevopolder werd bij Almere een wrak van een schip gevonden, waarbij vele onderdelen werden aangetroffen van een kap met houten tongewelf, vermoedelijk daterend uit het begin van de 15de eeuw. Zij waren alle voorzien van telmerken. Het betrof hier kennelijk een transport van onderdelen van een kerkkap, die via de Vecht en de Zuiderzee op weg

was naar een onbekende bestemming. Nagenoeg alle houtconstructies in het Nederlandse taalgebied zijn zo samengesteld, dat onderdelen in loodrecht op de as van een gebouw staande vlakken bij elkaar behoren en met pen-en-gatverbindingen en halfhoutse lippen in elkaar sluiten.

Sedert het begin van de Middeleeuwen werd een even ingenieus als eenvoudig systeem ontwikkeld om de in één vlak bij elkaar behorende onderdelen zó te merken, dat zij duidelijk te onderscheiden waren van de onderdelen in evenwijdige vlakken. Hoeveel vlakken er konden zijn, wordt pas duidelijk, als wordt bedacht, dat het niet alleen gaat om de kapebinten, maar ook om de daksporen.

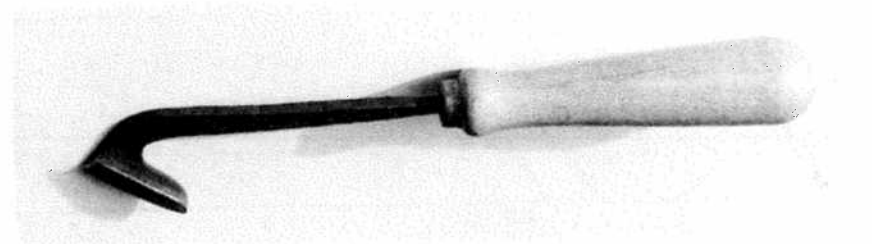
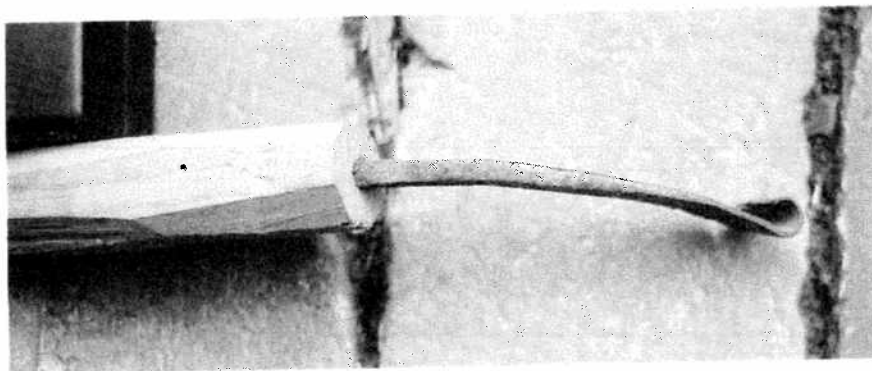

Foto boven: Ritsmesje uit Zuid-Limburg. Foto K. Eggen.

Foto onder: Ritsmesje uit de bosbouw. Foto HJ.

Tekeningen hiernaast:

Boven:

Het grondstelsel van de telmerken. Tekening HJ.

Onder:

Onderscheid tussen links en rechts: visjes, pijltjes, Vlaamse merken en gebroken merken.

Tekening HJ.

Middeleeuwse merktypen

I. Het grondstelsel

Het grondstelsel van de telmerken is eenvoudig. Men moet geen vergelijking maken met het stelsel van de Romeinse cijfers en ook niet met het bekende "turven". Beide vormen lijken er op, maar hebben er niets mee gemeen.

De "1" is één streep, die ongeveer loodrecht op de lengterichting van het constructiedeel in het hout is getrokken (/). De "2" bestaat uit twee strepen (//), de "3" en de "4" zijn drie en vier lijnen (///, ////). De "5" lijkt soms op een V, maar staat meestal ondersteboven. Vaak is het een schuine lijn, op het midden waarvan

/	//	///	////	Λ of ∨	Λ	Λ\ of /Λ	Λ	Λ	Λ	X
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	
XI	XII	XIII	XIIII	XX	XXI	XXII	IIIXI	XXIIII	XX	
11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	
I X	II X	III X	IIII X	XX	XXI	XXII	IIIX X	XXIIII	XX	
21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	

links of rechts normaal	links of rechts met onderscheid				
/	/ Ø	/ ↗	Λ	<	
//	// Ø	// ↗	ΛΛ	Λ<	ΛΛ
///	/// Ø	/// ↗	ΛΛΛ	ΛΛ<	ΛΛΛ
////	//// Ø	//// ↗	ΛΛΛΛ	ΛΛΛ<	ΛΛΛΛ
Λ	Λ Ø	Λ ↗	Λ of ∨	Λ	Λ
ΛI	ΛI Ø	ΛI ↗	ΛΛ	ΛΛ	
ΛII	ΛII Ø	ΛII ↗	ΛΛΛ	ΛΛΛ	
ΛIII	ΛIII Ø	ΛIII ↗	ΛΛΛΛ	ΛΛΛΛ	
ΛIIII	ΛIIII Ø	ΛIIII ↗	ΛΛΛΛΛ	ΛΛΛΛΛ	
X	X Ø	X ↗	X	X	X

een stuk lijn schuin naar beneden loopt. Deze figuur moet worden beschouwd als een schuine streep met aan één zijde een dwarslijn. De schuine streep is een balk, waarop de tientallen worden genoteerd.

Een "10" wordt aangeduid door een schuine streep met een kruisende dwarsstreep (X). De "5" wordt dus als een half tiental gesneden; de "15" is een schuine streep met anderhalve dwarsstreep. De "20" is een balk met twee dwarsstrepen enzovoorts. De tussenliggende getallen hebben één, twee, drie of vier strepen naast de hele of halve tientallen. De "6" is een op zijn kop staande V met één streep ernaast. De plaats van deze streep doet er niets toe; die kan zowel ervoor als erachter staan. Het teken bestaande uit een V met links ernaast een streep is dus ook 6.

Bij de ons bekende lange kappen zijn de hoge tientallen steeds genoteerd als een balk met zes, zeven en acht dwarsstrepen, ondanks het feit, dat het menselijk oog eigenlijk maar vijf strepen ineens kan overzien. Het tellen van deze grotere aantallen levert dan ook moeilijkheden op en zal wel eens aanleiding hebben gegeven tot vergissingen.

Het hiervoor beschreven grondstelsel van telmerken kwam tot ontwikkeling in de loop van de 12de eeuw. Oudere kappen in Nederland en België vertonen al wel genummerde onderdelen, maar de nummers bestaan alleen uit naast elkaar geplaatste strepen.

Het merkgereedschap is eveneens een rits. In streken, die verder van Nederland verwijderd zijn, wijken de systemen steeds meer af en er is vrijwel altijd van de bijl of van steekgereedschap gebruik gemaakt.

II. Onderscheid links en rechts

Sedert het einde van de 13de eeuw werden de kapconstructies steeds ingewikkelder. Om bij het bouwen van een kap snel de onderdelen aan de linker en de rechter zijde van elkaar te

kunnen onderscheiden werd sedertdien aan de merken aan één kant een teken toegevoegd, dat *richtingsteken* genoemd wordt. De indruk bestaat, dat het afhangt van de al of niet linkshandigheid van de merkende timmerman aan welke kant dat speciale teken werd aangebracht.

1. Vlaamse telmerken

In verreweg de meeste onderzochte kappen in Vlaanderen en zuidwestelijk Nederland uit de periode tussen 1300 en 1600 bestaat het onderscheidingsteken uit een dwarsstreep aan de laatste streep van het telmerk. In het gebied van de Gelderse IJssel was deze "Vlaamse" merkwijze sedert ongeveer 1300 ook gebruikelijk.

In Zeeland is de kerk te Brouwershaven het meest noordelijke punt, waar dit richtingsteken normaal is. Het was daarom eerst niet duidelijk, hoe het te verklaren is, dat de Sint-Catharijnekkerk in Brielle zo duidelijk en zonder afwijkingen ditzelfde merktype in haar kap heeft. Toen bekend was, dat de kap omstreeks 1476 in Brussel door Brabantse ambachtslieden was klaargemaakt, werd alles duidelijk.

Bij onderzoek van houtconstructies met dit merktype is steeds oppassen geboden. Men dient er zich van te vergewissen of men met een 1 met een dwarsstreep te maken heeft of met een 5 zonder richtingsteken. Het is noodzakelijk de merken aan beide zijden te onderzoeken.

2. Gehakte gaatjes

In het begin, omstreeks 1300, was het tastenderwijs zoeken naar het beste systeem om in de steeds ingewikkelder wordende constructies links en rechts van elkaar te onderscheiden. In enkele panden in Zutphen waren naast de merken aan de rechter zijde kleine gaatjes van enkele millimeters doorsnede gehakt met een hol beitelkje, een guts. Deze methode was slecht zichtbaar en heeft vrijwel geen navolging gekregen.

3. Visjes en pijltjes

Een werkwijze, die veel ingang vond, was het aanbrengen van een figuur, bestaande uit twee elkaar doorsnijdende cirkelsegmenten (). Wij merken reeds op, dat een rondlopende lijn zich met een rits slecht laat snijden. Daarom is de figuur meestal onregelmatig van vorm. In de wandeling wordt dit merkteken een visje genoemd. Voor het gemak wordt deze naam ook hier gebruikt.

Het schip van de Oude Kerk te Amsterdam, daterend van omstreeks 1390, had drie gelijke beuken, overdekt met een kap met een houten tonggewelf. De middenbeuk werd in 1510-'12 verhoogd, de beide andere kappen bleven bewaard. De onderdelen van de kap aan de noordzijde dragen aan de linkerzijde naast het telmerk een visje. In de zuidbeuk zijn naast de merken aan de rechter zijde pijlvormige tekens aangebracht, bestaande uit een op zijn kop staande V met een streep in het midden. Deze pijltjes ziet men ook elders wel eens als richtingsteken, meestal als voor een ander gelijktijdig deel visjes gebruikt zijn. Beide onderscheidingstekens bleven, naast de hierna beschreven typen, nog tot ver in de 15de eeuw in gebruik.

4. Gebroken merken

In de tweede helft van de 14de eeuw was naast één van de merken soms een > als richtingsteken in gebruik gekomen. In de loop van de 14de eeuw begon het in de Noordelijke Nederlanden ook gebruikelijk te worden tegenover de 1 dit teken te plaatsen, dus als een gebroken / (>). De 2 kan dan aan de onderscheiden zijde als een rechte streep met een gebroken streep (/ >) of als twee gebroken strepen (>>) weergegeven worden. In het eerste geval moet altijd aan de andere kant beken worden of daar hetzelfde aantal strepen voorkomt of één minder. Wanneer het eerste het geval is, werd het systeem met een apart richtingsteken gevolgd.

Als het gebroken merk snel wordt gesneden kan het er uit zien als een kromme lijn.

De gebroken merken 2 en 4 hebben vaak de vorm van de chevrons van politie en militairen (>>, >>>>). De gebroken 5 was een moeilijk gegeven en kon naar de manier van de individuele timmerman nogal eens van vorm verschillen. De 6 tot 9 zijn meestal een gewoon teken 5 begeleid door één of meer gebroken en rechte lijnen (V>, V///>). Bij de tientallen kon men de notatiebalk breken of de strepen van de tientallen.

Niet iedere timmerman zag kans een goede gebroken 5 of 10 te snijden. In de kap van het koor van de oude kerk in Helvoirt (N.B.), vermoedelijk gebouwd in het derde kwart van de 15de eeuw, is de gebroken 5 weergegeven als vier strepen en een gebroken streep. De gebroken 10 is een lijn met een halve dwarsstreep, vier strepen en een gebroken streep. Aan de rechter zijde corresponderen de normale 5 en 10 met deze tekens. In dit verband kan de vraag gesteld worden in hoeverre timmerlieden, die vermoedelijk tot de analfabeten gerekend moeten worden, in staat waren feilloos volgens een decimaal stelsel te tellen. Er komen wel vergissingen voor, zoals in de kap van de kerk in Wognum (N.H.), waar een 30 werd doorgehaald en ernaast 29 werd gesneden en de 35 werd gesneden als 30 met vijf dwarsstrepen ernaast. Op het bijbehorende stijltje onder aan de spoor is 35 het gebruikelijke merk met een balk en drie en een halve dwarsstreep. Deze kap, die ook als constructie een onvoltooide indruk maakt, dateert uit het tweede kwart van de 16de eeuw.

In de eerste helft van de 16de eeuw kwamen veel afwijkingen voor van de gangbare merken. Vooral komt het dan veel voor, dat 20 gevormd wordt door twee maal een X en 25 door X en het gebruikelijke teken 15.

Het type met links of rechts gebroken telmerken werd het algemeen gebrui-

kelijke systeem tussen 1400 en 1520-'40, vooral in die gebieden, waar het zogenoemde Vlaamse type met dwarsstreep niet het algemeen geldende was. Dat houdt in, dat in Nederland ten noorden van en tussen de grote rivieren het dateren van kapconstructies aan de hand van telmerken wat gemakkelijker is dan in het zuidwesten. Het Noord-Nederlandse type drong door in Zeeland en ook elders wel iets in het "Vlaamse" gebied.

5. Stoeltjesmerken

In Noord-Holland komt nog een ander gesneden telmerktipe voor. Soms is aan de linker kant een schuine streep aan de telmerken gesneden, rechts een haaks omgebogen lijn. Dat laatste geeft ons aanleiding deze merken stoeltjesmerken te noemen. Dit type komt voornamelijk in Noord-Holland voor.

De kappen van de kerk te Workum (Fr.) zijn eveneens voorzien van dergelijke merken. Koor en schip hebben aan de noordzijde een "stoeltje", aan de zuidzijde een dwarsstreep. Het dwarsschip draagt aan de oostzijde een dubbel "stoeltje" en aan de westzijde twee schuine dwarsstrepen. Hieruit zou een duidelijke invloed van het Noord-Hollandse timmerambacht op dat van Friesland kunnen worden opgemaakt. Ook op andere gebieden

in het bouwvak lijkt deze invloed meermaals aantoonbaar.

6. Andere onderscheidingstekens

Soms werd een ingewikkeld systeem bedacht om de onderdelen van verschillende gelijktijdig te bouwen delen van elkaar te kunnen onderscheiden. Wij zullen hierop in dit artikel niet ver ingaan. Voor liefhebbers wordt verwezen naar de onderstaande literatuur. Bijzonder zijn cirkels en halve cirkels. Daarvoor was een speciale >ritspasser= nodig. Wij beelden die hier af.

Sedert het begin van de 16de eeuw worden merken vaak met guts en beitel ingehakt. Dat zijn dan kortere en bredere strepen. Na het midden van de 17de eeuw verdwijnen de telmerken vrijwel geheel. Alleen in het landelijke bouwbedrijf bleven de merken en de daarvoor gebruikte gereedschappen nog veel langer in gebruik. Ten slotte nam het potlood de functie van rits en beitel over.

Literatuur

H. Janse, *Houten kappen in Nederland 1000-1940*.

Delft - Zeist 1989, blz. 29-62.

Zie verder de trefwoorden **merk** en **telmerk** in: E.J.

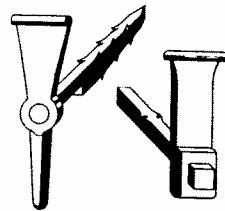
Haslinghuis en H. Janse, *Bouwkundige Termen*, vierde druk, Leiden 2001.

Onlangs is verschenen het nieuwste boek van Herman Janse *De Oude Kerk te Amsterdam* met als ondertitel *Bouwgeschiedenis en restauratie*. 480 Pagina's met honderden foto's (ged. kleur) en tekeningen. Uitg. Waanders, Zwolle en Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist 2004. € 49,95. ISBN 90 400 8680 X.

GN

Franse luikhouders

Overkomt u dat soms ook? Je verzamelt al jarenlang gereedschap, maar ineens kom je op je speurtochten een ander boeiend, historisch ding tegen. Kort daarna kruist toevallig een tweede exemplaar je pad. Dan heb je zo een nieuw interessegebied aangeboord en sta je voor je het weet aan de wieg van een nieuwe verzameling! Dat overkwam ook mij, toen ik op een vakantie in Frankrijk mijn eerste, oude karakteristieke luikhouders tegenkwam.

Foto's Gijs Nederlof

bruikt (zie tekening). Maar vroeger kwamen die tevens voor in de vorm van gietijzeren figuurtjes. Ook vandaag de dag zie je ze weer her en der toegepast. In uitvoering zijn het dan vaak maar heel flauwe afspiegelingen van de staaltjes ambachtszin van weleer. Hoe verfijnd en gedetailleerd die luikhouders vroeger inderdaad waren, laten de foto's zien. Nu tref je ze zo maar zelden in de praktijk aan:

de vorm gaat dan schuil onder een in vele jaren opgebouwd dik verfpakket. Maar een loogbeurt doet wonderen. Dat ze in veel verschillende gedaanten voorkomen, is ook te zien. Op de foto's is er geen één hetzelfde! Voor zover ik ervaren heb, zijn ze wel tot twee grondvormen terug te voeren: jonge vrouwtjes (met hoed) en oude mannetjes (met baard). Zoiets werpt vele vragen op. Wie heeft voor deze types 'model gestaan'? Waar komen ze voor? Uit welke tijd stammen ze? Wie waren hun makers?

De dingen zijn op zichzelf al intrigerend, maar het verhaal erachter des te meer.

Hans Rode

Mens en werktuig (1)

Gerrit van der Heide, Kallenkote

Wat zou het aardig zijn de voorgeschiedenis te kennen van de huidige - of pas verleden - werktuigen. Aardig om historische reeksen te kunnen maken van ontwikkelingen van werktuigen waarmee wij of onze ouders, grootouders, voorouders hebben gewerkt.

Hout

De mens behoort tot een kleine groep van organismen, die zich bedienen van werktuigen in welke vorm dan ook, die geen deel uitmaken van de structuur van het organisme. Wat is het doel van leven van plant, dier en mens? De meesten weten het niet en het lijkt erop dat overleven het enige doel is. In dat overleven passen hulpmiddelen tot dat doel: werktuigen, die van een heel eenvoudig begin - een boomtak - tot uiterst gecompliceerd door de mens zijn geëvolueerd. Wellicht was hout de oudste grondstof maar daarvan bleef door natuurlijke afbraak en ontbinding in samenhang met klimaat en milieu niet zoveel bewaard.

Natuursteen

Vermoedelijk zijn pas later de eigenschappen van natuursteen ontdekt, wat leidde tot revolutionaire ontwikkelingen. Niet alle natuursteen is geschikt om mee te werken. Er zijn zeer splijtbare gesteenten bij die zich slecht lenen voor gebruik. De vroege prehistorische mens leerde het onderscheid, wist na verloop van eeuwen zwaarte en sterkte van gesteenten te onderscheiden. Hij leerde wéér later de be-

tekenis kennen van vuursteen dat zich tot zeer scherpe werktuigen liet bewerken door afslag, door druk of door wringen. Vuursteenbewerking werd tot een vak met noodzakelijke vakbekwaamheid. Waar vuursteen ontbrak, (bijvoorbeeld in het gebied van Vuurland) vonden de mensen materiaal met gelijksoortige eigenschappen als obsidiaan, vulkanisch glas of versteend hout.

Specialisme

Het werktuigmaken werd een specialisme. Er ontstonden specialisten in de gemeenschappen: niet iedereen was meer gelijk aan de ander. Kennis en vakmanschap brachten onderscheid mee. Vakmanschap hoorde bij de bewerking en het winnen van de grondstof. En het leidde tot handel in grondstof en producten.

In de huidige tijd van uiterst snelle ontwikkelingen kunnen wij ons niet goed voorstellen hoe traag de verandingsprocessen verliepen, hoe conservatief de gemeenschap kon zijn op het punt van ontwikkelingen van grondstof en werktuig. Tussen de ontdekking van de eigenschappen van steen en het bewerken van metalen verliepen vele duizenden jaren. Bovendien waren de processen niet van continue aard: emigraties en immigraties verplaatsten gemeenschappen en culturen en daarmee gebruiken en gebruiksgoed. Immigranten importeerden hun werktuigen en kenden de eigenschappen van landschappen waar grondstoffen waren te vinden.

Handel en vervoer

Er ontwikkelde zich handel in grondstoffen en afgewerkte materialen, vermoedelijk over grote afstanden met - in onze ogen - een minimum aan vervoersmogelijkheden. Door de migraties was er geen continuïteit in de bewoning van vele gebieden en weten wij eigenlijk niet precies wie onze voorouders waren, laat staan hoe de ontwikkeling van hun gebruiksgoed was.

Steentijd

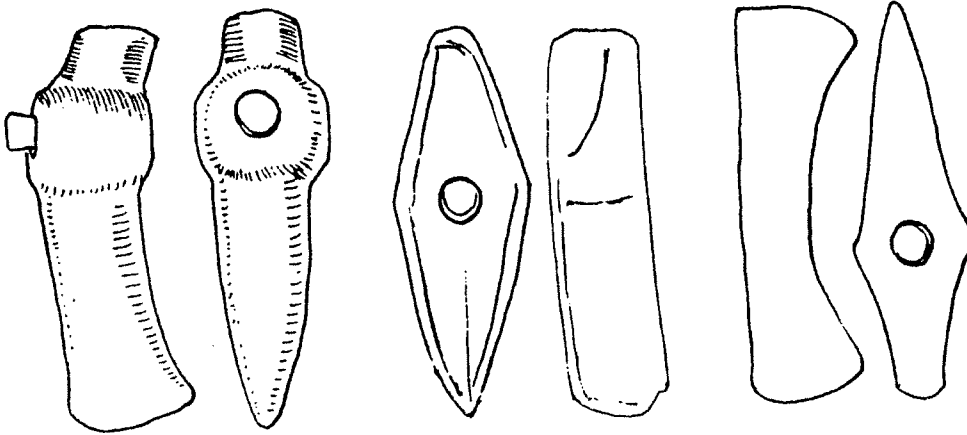
Wellicht zal in de vroege oude steentijd - het *Paleolithicum* - de zwervende mens zich hebben bediend van steen die in het veld kon worden gevonden; in onze streken zwerfstenen, die nauwelijks werden bewerkt.

De late vroege steentijd - het *Jong-Paleolithicum* - wordt wel beschouwd

zullen zijn getrokken die met een krans van stenen waren vastgezet. Hoe zij zich bedienden van hun kleinere werktuigen voor jacht en voor bewerking van huiden - naar men aanneemt - is niet goed bekend, kan alleen maar worden verondersteld. Ook been en delen van het gewei zullen zijn gebruikt. De werktuigen werden afgeslagen van knollen vuursteen die in de eerder door het ijs bedekte landschappen werden gevonden. Zwerfstenen, door het landijs aangebracht in de voorafgegangene ijstijd en in de morenes achtergelaten bij het wegsmelten van het ijs.

Indeling voorgeschiedenis

De voorgeschiedenis wordt ingedeeld naar de grondstoffen die hebben gediend voor het vervaardigen van te gebruiken werktuigen, dus op techno-

Strijdhomers.

Van links naar rechts: Beaxum, Ballo en Steenwijk.
(naar Bursch en Nils Åberg)

als de tijd van de rendierjagersculturen, waarvan ook in ons land sporen van kampementen zijn aangetroffen en onderzocht. Er werden vooral kleinere vuurstenen werktuigen gebruikt.

Er zijn van de rendierjagers geen huis-sporen gevonden, wel sporen van plaatsens van tenten, die waren opgezet van stevige takken waarover huiden

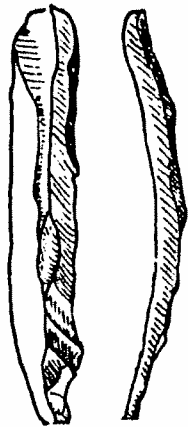
logische basis en op grondstoffen. Maar er wordt geen 'houttijd' onderscheiden. De indeling is dus niet consequent. Toch moet hout zeker aanvankelijk bij het vroege mens worden een duidelijke rol hebben gespeeld als werkmateriaal. Overigens is hout altijd een belangrijke stof geweest en zelfs nu nog. Dat geldt ook voor andere

grondstoffen als steen en metalen, die zich, eenmaal als bruikbaar herkend, de eeuwen door hebben gediend voor velerlei toepassingen.

Wat is een werktuig?

Een vraag die opkomt is natuurlijk wanneer men een bepaalde vorm een werktuig noemt. En vooral welk doel deze vorm diende.

Het leven van plant, dier en mens staat voortdurend in het teken van overleven. En daarmee ook de geschiedenis van de technische ontwikkelingen van de mens: zijn technologie. Daarmee onderscheidt hij zich van de (andere) dieren waarvan enkele soorten zich bedienen van werktuigen, zij het veelal uiterst primitief. Om te kunnen overleven is voeding en verdediging nodig tegen klimaat, tegen andere gevaarlijke organismen of aantastingen. Anders dan de meeste diersoorten ont-

Stenen mes of kling uit een grafheuvel van de Standbekercultuur, gemeente Ede; ± 2300-2200 v. Chr. (naar A.T. Waterbolk)

wikkelde de mens die verdediging middels werktuigen en wapens, de laatste overigens niet anders dan werktuigen voor een specifiek doel. Maar er kwamen ook werktuigen tot stand ten behoeve van voedselverwerving naast verdediging.

Archeologie

Archeologie is het vak dat zich bezig houdt met bodemvondsten en sporen van het verleden in de grond. Sporen

Vuurstenen sikkels uit Grootebroek en Andijk.

van de mensen en hun ontwikkeling. Het heet een exacte wetenschap te zijn, maar in feite is het in de eerste plaats de historie van de ontwikkeling van de technologie, van de mens en zijn attributen, die hijzelf ontwikkelde tot zo bruikbaar mogelijke objecten voor diverse doeleinden, dus tot diverse vormen.

In het leven van Gerrit van der Heide (hij schreef al eerder een artikel in ons jubileumnummer 2001) neemt archeologie een allesomvattende plaats in. Van der Heide is erkend auteur op dit gebied en stond onder andere aan de wieg van de musea in Schokland en Ketelhaven (tegenwoordig het Nederlands Instituut voor Scheeps- en onderwater Archeologie in Lelystad).

Wij prijzen ons gelukkig dat hij opnieuw speciaal voor u - als geïnteresseerden in historisch gereedschap - deze bijdrage wilde leveren.

In het volgende nummer kunt u het tweede deel verwachten.

De spoormaker in de prentkunst (1)

Een spoormaker of sporenmaker is een ambachtsman die sporen voor het 'aanzetten' van rijdieren maakt, in het bijzonder paarden. Sporen zijn sinds de 3de eeuw v.C. bekend. De oudste vorm is met een korte ijzeren beugel die in het midden een korte prikkel heeft. Aan de beide einden zijn knopjes aangebracht voor het bevestigen van de riemen. Uit de Romeinse tijd zijn ook sporen met een getand wielje bekend. Behalve sporen maakt de spoormaker paardenbiten en stijgbeugels.

De hierbij afgebeelde kopergravure komt uit *Abbildungen der Gemein-Nützlichen Haupt-Stände* in 1698 uitgegeven door Johann Christoph Weigel. Dit werk nam 87 prenten uit *De Spiegel van het Menselyk Bedryf* van Jan en Caspar Luiken over. De spoormaker komt bij de laatsten evenwel niet voor.

De gravure toont de werkplaats van de spoormaker. De meesterspoormaker heeft twee leerjongens in dienst. Eén helpt met hameren, de andere zorgt voor het vuur.

In de volgende aflevering *Der Sporer* uit het *Ständebuch* van Jost Amman.

Der Sporer.
Das Mittel für Tchämen ist treiben
und zähmen.

Last das Werk nicht zaumfrei stehen,
und stets zwischen Spornen gehen,
womit uns die Liebe rührt:
Dann wir rennen durch das Leben,
und das Kleinod wird gegeben,
Dem, den sein Werk nicht verführt.

De spoormaker.
Het middel voor schimmen
(spooksels) is zwepen en temmen.

Laat het werk niet teug'loos staan,
maar altijd tussen sporen gaan,
waarmee de liefd' ons drijft:
Want wij hollen door het leven,
en het kleinood wordt gegeven,
hem, die zich zijn arbeid wijdt.

Kopergravure *Der Sporer* van Johann Christoph Weigel 1698.
Transcriptie en vertaling van het moralistische rijmpje GN.

GN

Speurtocht naar **AMBACHT & GEREEDSCHAP** *op gevelstenen*

De kuiperspasser

Deze bijzondere gevelsteen met het opschrift IN DE VERGULDE PASSER en het jaartal 1639 zult u zeker niet meer tegenkomen op uw ronddwalingen door de Vlissingse binnenstad. Want zelfs het pand, Breewaterstraat 41, waar hij ooit de gevel sierde, is verdwenen. De wetenschap dat die steen nog wél in het Zeeuws Maritiem MuZEEum Vlissingen is te bewonderen, hebben we te danken aan de speurzin van zowel Martin den Butter als Gijs Nederlof.

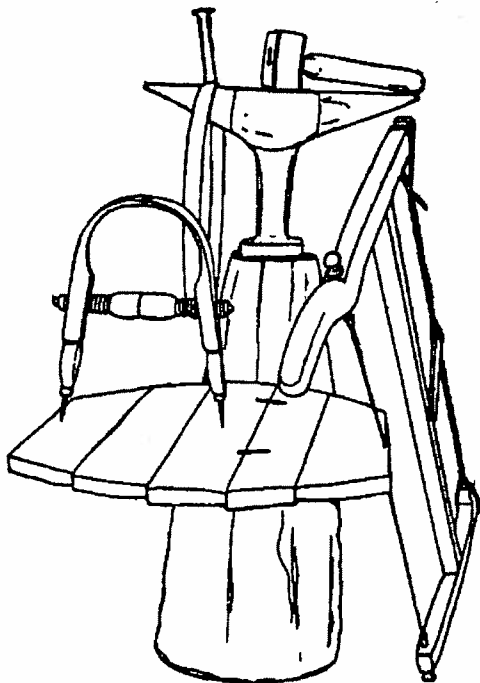

Wat is er nu het bijzondere aan deze steen? Daar is natuurlijk de sierlijke uitvoering en de gave staat waarin deze verkeert: zelfs de vrijnslagen van de beeldhouwer zijn na honderden jaren trouwe dienst, nog heel goed zichtbaar! Maar erg bijzonder vonden wij

vooral het gereedschap dat is afgebeeld. Door eigen bescheiden kennis aan te vullen met die van vele anderen, kwamen we tot de volgende omschrijving.

Het staat vrijwel vast dat we hier te maken

hebben met een typisch werktuig van de kuiper: de veerpasser (andere benamingen zijn bodempasser en steekpasser). Dit type, waarschijnlijk gemaakt van essenhout, dat zal zijn

Boven: tekening uit een catalogus van Erik Waelpot (B.).

Rechts: op een glasraam in de Sint Jan te Gouda vinden we eveneens een kuiperspasser.

Foto's op deze en de vorige pagina Gijs Nederlof

gestoomd en gebogen tot een U-vorm, is aan beide uiteinden voorzien van ijzeren punten. De benen zijn verbonden door een spindel; één helft daarvan heeft rechtse, de andere linkse draad, zodat bij het draaien ervan de passer zich sluit of opent. Het blijft voor ons overigens voorlopig een raadsel, hoe voorkomen wordt dat bij het draaien, die schroefspindel bij de scharnierpunten in de passerbenen niet vast gaat lopen. In ieder geval zal het bereik beperkt zijn. De constructie werpt overigens ook de vraag op hoe deze passer (vermoedelijk een eigen maaksel van de kuiper) in elkaar gezet kon worden.

De kuiper gebruikte de veerpasser vooral om de bodem van een vat (van bescheiden afmeting) af te schrijven. Om dit te doen, moest hij eerst de maat nemen van de kroos, dat is

de groef waarin de bodem past. Hij bepaalde de juiste straal door met de passer rond de kroos te 'stappen', totdat hij in exact zes stappen rond was. Daarna kon hij de bodem afschrijven.

Het feit dat we hier met een stuk kuipersgereedschap te maken hebben, wordt ook bevestigd door de aanwezigheid van een gevelsteen in Amsterdam. In de Sint Luciensteeg aldaar zit te midden van vele andere een steen ingemetseld (van onbekende herkomst), met daarop naast onze veerpasser, twee andere karakteristieke kuipersgereedschappen: de dissel en de beslagbijl. Daarmee is waarschijnlijk ook de noordelijkste 'vindplaats' van de veerpasser aangegeven, aangezien we het voorkomen ervan vooral in Frankrijk moeten denken, waar deze *compas de tonnelier* ook bekend staat als een *bourguignon*.

Hans Rode

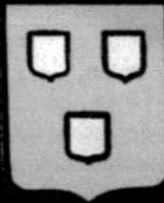
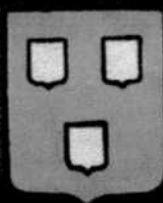

Met dank voor medewerking en informatie van:
 J. Vader, Zeeuws Maritiem MuZEEum Vlissingen.
 Katrien Vanbrabant, Museum voor de Oudere Technieken, Grimbergen (B.).
 Erik Waelpot, Mariakerke (B.).
 Gemeentearchief Amsterdam.
 Gemeentearchief Vlissingen.

EEN
GLIMP
VAN
TOEN

De schilder dankt zijn naam aan het schild, dat een belangrijk onderdeel was van de wapenrusting van middeleeuwse ridders. Van top tot teen gehuld in een metalen harnas, was de ridder onherkenbaar. Wie was vriend en wie was vijand? Dat was een kwestie van leven of dood. De schilder bracht duidelijkheid. Hij schilderde op het schild van zijn heer het familiewapen in de vastgestelde kleuren. Kleuren die hij terug liet komen op de luiken van het familiekaasteel en van de vele boerderijen op het grondgebied van de kasteelheer. De schilder vervulde dus een belangrijke taak bij het uitrusten van zijn opdrachtgever en zat in hetzelfde gilde als andere ambachtslieden die militaire uitrusting samenstelden, zoals wapensmeden, riemensnijders en boogmakers.

In het Sikkens Schildersmuseum is die historische afkomst nog terug te vinden in het wapen van de schilder, samengesteld uit 3 wapenschildjes. Het werd ook wel het Lucaswapen genoemd, naar de schutspatroon van de schilders en ververs Sint Lucas. Op muurschilden, reverspeldjes, glas-in-loodramen en tal van andere voorwerpen zijn deze herinneringen aan vroeger dagen zichtbaar. In vergelijking met de omringende landen heeft de Nederlands schilder de aardigste naam. In Duitsland heet hij Maler, wat verwijst naar het verf malen met wrijfsteen of potmolentje. In Engeland noemt men hem Painter, vanwege zijn belangrijkste gereedschap: zijn Pencil of verfkwast. De naam pencil werd later vooral gebruikt voor potlood, maar van oorsprong bedoelde men er penseel of verfkwast mee. Zoals veel Engelse woorden in Painter ontleend aan het Frans. Peintre, het Franse woord voor schilder, heeft ook betrekking op het gereedschap.

Nee, de Nederlandse schilder mag niet ontevreden zijn met zijn naam. Die bewijst hoe oud het ambacht al is. Maar maakt ook duidelijk dat de schilder van oudsher de specialist is voor bescherming en verfraaiing. Het Sikkens Schildersmuseum bewaart en toont met veel liefde deze bewijzen van vakmanschap en vakmantrots.

Copyright Sikkens Schildersmuseum.

Dit artikel verscheen eerder in het Bouwbülletin van Akzo. De serie artikelen *Een glimp van toen* verscheen in de jaren 70 van de vorige eeuw.

Deze kleurenpagina is bekostigd uit de gunstige veilingopbrengst van de Sikkens-boeken tijdens de najaarsbijeenkomst 2003.

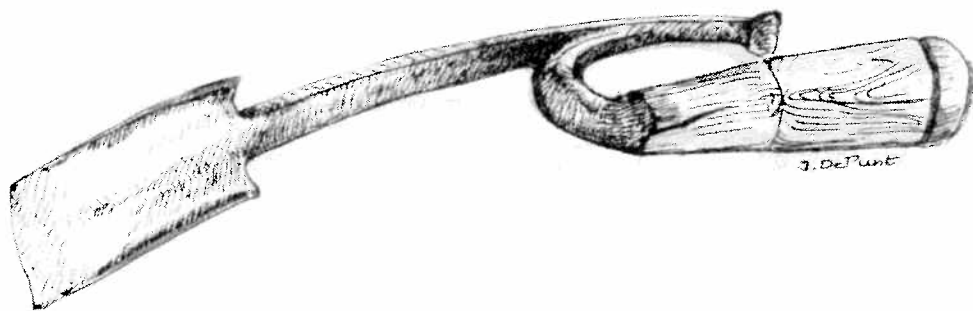
Het hoefmes

Johan de Punt, Mere (B.)

Eén der mooiste, gesmede voorwerpen uit de alaamkoffer van de hoefsmid is het hoefmes. Dit voorwerp uit onze collectie¹ heeft lange tijd gelegen bij de niet-geïdentificeerde voorwerpen. Het was slechts na een bezoek aan een Frans museum dat dit voorwerp kon worden 'thuisgebracht'.² De juiste benaming van het voorwerp was mij evenmin bekend en ik houd het op een vertaling van het Franse woord *boutoir*: hoefmes, veegmes, steekmes.

schuift. De totale lengte van het voorwerp bedraagt ongeveer 30 cm.

In een catalogus van 1927³ staan nog diverse types vermeld. Daaruit leren we dat er ten minste vier types bestonden waarvan de namen refereerden naar de landen waar ze gebruikt werden: Frankrijk, Spanje, Hongarije en Oostenrijk. Het onderscheid maakte men in de vorm van het houten handvat en de breedte van het mes dat drie maten had, namelijk 40, 45 en 50 mm. Er bestond zelfs een variante die toeliet de messen te vervangen wanneer ze te kort werden.

Het hoefmes bestaat uit twee delen: een metalen gedeelte en een houten handvat. Het gesmede gedeelte heeft vooraan een platte beitel (9 x 4cm), met opgehoogde zijkanten, die op een gekromde, vierkante metalen steel zit. Achter aan deze steel is een hoef van een paard zichtbaar. Over de helft van deze steel begint een tweede, gekromde steel die door het houten handvat gaat. Een kleine vlood belet dat de houten steel van het ijzeren gedeelte

Zoals reeds vermeld, werd het hoefmes gebruikt door de hoefsmid of de smid. Het beslaan van paarden gebeurde in onze streek door de dorps-smid zelf die daarvoor niet alleen het nodige alaam had en een smidsvuur, maar tevens over een travalje beschikte waar het paard ingebonden werd als het beslagen moest worden. In meerdere dorpen maakte de travalje een wezenlijk deel uit van het dorpsgezicht.⁴

Wanneer een paard diende beslagen te worden, werd het in de travalje gezet. De poot die een nieuw hoefijzer nodig had werd vastgebonden of tijdelijk vastgehouden door de smid. Oude nagels werden eruit getrokken met de trektang en de hoof werd geveegd met het hoefmes; uitstekende hoornresten werden hierbij verwijderd. Het nieuwe hoefijzer werd gepast, vastgenageld en desnoods nog bijgewerkt met een vijl.⁵ In Ottergem bestond de gewoonte dat bij een nieuw hoefijzer een kruisje werd ingeslagen wanneer het ijzer nog warm was. Het eerste kruisje werd er steeds gezet door de boer zelf, de overige door smid Rijdant.

Het hoefmes werd, eigenaardig genoeg, niet meer gebruikt door de hoefsmid sinds het einde van de XIXde eeuw en dit daar het te gevaarlijk was tijdens het gebruik. Door welk voorwerp het werd vervangen is ons niet duidelijk.⁶

In de iconografie kunnen wij het hoefmes sporadisch tegenkomen op de schilderijen die gewijd zijn aan St. Elooï. In de St. Martinuskerk van Aalst hangt boven het St.-Eligiusaltaar een schilderij, voorstellende de H. Eligius. Links onderaan bemerken we een breedvormig hoefmes.

In vele gemeenten werd St.-Elooï aangeropen tegen de plagen van de paarden, tegen nagelgaten, zweren, brand, flerecijn, pest en andere plagen van mensen en dieren.⁷

1. Verworven uit de nalatenschap van Jef D'Haese, Bambrugge
2. Musée des Métiers, Paris
3. Catalogus van Goldenberg, 1927
4. Zie hiervoor een foto uit 1895 van de Dorpsstraat te Erpe in: *Zo was Erpe*, 1977, p. 8
5. Uit de catalogus van het openluchtmuseum van Hagen (D.), deel II-9, Huf- und Wagensmiede.
6. A. MERCUZOT, *Guide des Outils et objets domestiques*, Paris 1997, ISBN 2.86553.111.2
7. R. RUYS, *Tot heil van mens en dier, Populaire Heiligen in het bisdom Gent*, Gent 1989, p. 86

Dit artikel verscheen eerder in *Mededelingen van de Heemkundige Kring van Erpe-Mere*, nr. 4, 1999, bladzijde 81. Overgenomen met toestemming van de auteur.

De specifieke beschrijving geldt voor het exemplaar in de museumcollectie van de Heemkundige Kring.

Redactioneel naschrift: **de vloot**

Is het u ook opgevallen? Ik bedoel het woord *vloot* in het aardige artikel over het hoefmes van Johan de Punt? Ik kende het woord in deze betekenis niet; ik zou dit onderdeelje een sluitring, sluitplaatje of volgplaatje genoemd hebben. In het WNT kon ik het woord niet vinden (zie het vorige nummer voor een artikel óver het WNT). Omdat Johan de Punt uit België komt, vroeg ik mij af of het om een Vlaams woord met Franse wortels kan gaan, *flotte* dus. Mijn *Le Petit Robert* kent natuurlijk wel *flotte* in een aantal betekenissen, maar net weer niet dat volgplaatje. Nu zit het WNT (op cd-rom) nooit voor één gat gevangen en ik probeerde het maar eens met *flotte*. En kijk, het volgende artikel komt uit zijn taalbinnenste voor de dag (ik citeer het complete artikel):

VLOT (V) — **VLOTE** —, znw. onz. en vr. Uit fr. *flotte*. In het Vl. ben. voor een asschijf of moerplaat; zie verder de aanh. || Vlot, o. Soort van dikke scheinze of vingerling die men op eenen schroefbout steekt, wanneer de schroefbout te lang is om door het aanvijsen van de moer slot te krijgen. Het vlot zit tusschen de moer en het voorwerp waar de schroefbout in steekt, DE BO [1873]. Vlote = Rondeel = ronde ijzeren plate die men op de bouten schuift vooraleer men de moeren opdraait, *Verz.* GEZELLE [Roesselare, voor 1899]. Vlot, Ijzeren rondekken dat men op eenen schroefbout steekt om beter te doen spannen, JOOS 840 a [1903]. Vlote, vr. Asring, asschijf: dikke ijzeren ring die op de as steekt, zoodat het rad tegen den asblok niet kan draaien, TEIRL. [1922].

Mogelijk hierbij de samenst. *vlotmes*; zie de aanh. || Vlotmes. Werktuig om cirkels of schijven in het leder te snijden. (Rijtuiggarnierder), LIEV.COOPM. [1954].

Nu ben ik benieuwd wie vloot, vlot, vlote kent in de betekenis sluitring enz. Of nog andere woorden.

GN

De snik (vervolg)

Ben Ingwersen, Amsterdam

De vorige keer had ik mijn verhaal beëindigd met de mededeling dat ik een volgende keer uitleg zou gaan geven waarom die ene snik (tekening 1, links en foto A&G oktober 2003, bladzijde 19, linksboven), die toen niet aan de orde is geweest, in mijn ogen een raar geval is. Bij dezen dan volgt een uitleg en daarna vertel ik iets over de snik in de molenmakerij. Ook komt de snik in de scheepsbouw weer even om de hoek kijken en tot slot sluit ik mijn wetenschap over dit gereedschap af met de vraag of de snik wel of niet een veel voorkomend werktuig was.

De rare snik

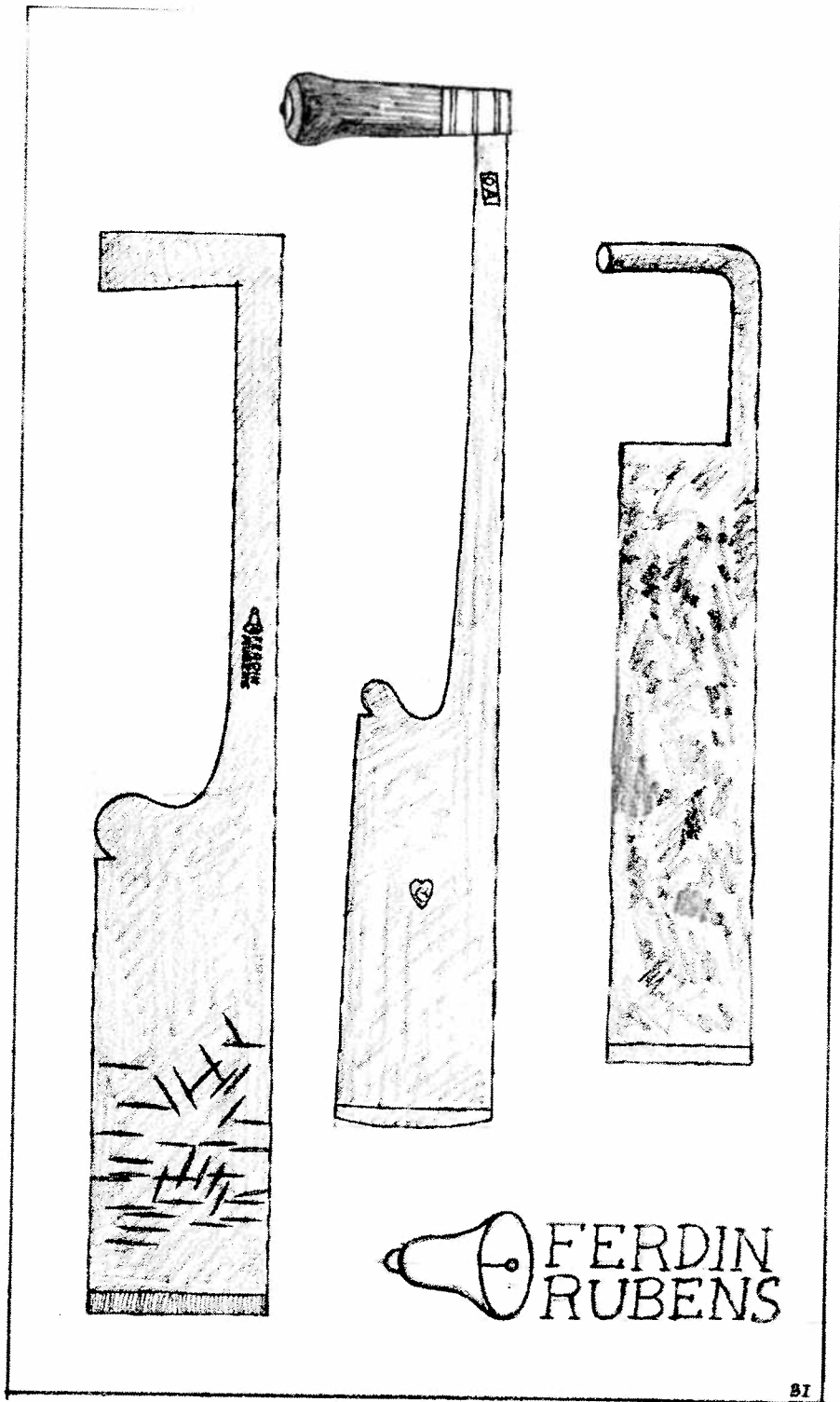
Deze is in het bezit van het poldermuseum in Heerhugowaard¹ en hangt daar in één van de tentoonstellingsruimten aan de muur met vier andere, die net als deze, een ijzeren handvat hebben. Wat ik raar vind aan het ding is de logge vorm en de dikte van het blad. Bij de meeste snikken werden de steel en het blad naar de vouw toe steeds dunner uitgesmeed. Maar bij deze snik is het blad en de steel overal even dik, en wel ± 11 mm. Hij is mijns inziens niet gesmeed, maar gewalst en dat heb ik nooit eerder gezien bij snikken. De walshuid zit er zelfs ten dele nog op. Nu komt het dan ook (!), in de steel staat namelijk een fabrieksmerk: een toren(?)klokje met de naam 'Ferdin Rubens' erbij (zie tekening 1, detail). Het is dus een fabrieksexemplaar, want 'Ferdin Rubens' was een fabriekje in het Duitse stadje Hagen

(Westfalen) dat opgericht werd in 1797 en voornamelijk beitels maakte.

Door deze ontdekking kwam voor mij de wetenschap dat een snik een oer-Nederlands gereedschap is op losse schroeven te staan. Heeft men in Duitsland nu wel of niet van oorsprong een soortgelijk gereedschap gekend dat in vorm gelijk is aan onze Nederlandse snik? Zoals ik al in mijn vorige artikel schreef en liet zien (A&G nr. 25, tekening 1 onder) had en heeft men in Duitsland een dergelijk gereedschap dat daar 'Stichaxt'² wordt genoemd. Deze Stichaxt lijkt op het eerste oog veel op een snik, maar bij nadere beschouwing is de vorm anders. Het blad is smaller, het handvat is korter en dat handvat zit over het algemeen direct vast aan het blad (zonder tussenkomst van een steel).

Nu terug naar de Ferdin Rubens-snik. Aangezien ik nog niet anders bewezen heb gekregen, heb ik de schroeven van de op losse schroeven staande wetenschap (dat de vorm van een snik van oorsprong Nederlands is) weer vastgedraaid. Typerend voor de vorm van een snik is de lange en dunne steel die altijd aan de rechterkant van het blad zit en niet, zoals bij een beitel, in het midden van het blad.

Mijn vermoeden is dat het exemplaar uit Hagen zijn vorm te danken heeft aan de Nederlandse snik. En vermoedelijk ook hebben wij hier te maken met een éénmalige productieorder van een Nederlandse molen- of scheepsbouwer of handelaar die een stuk of tien à vijftien van die dingen in Duits-

31

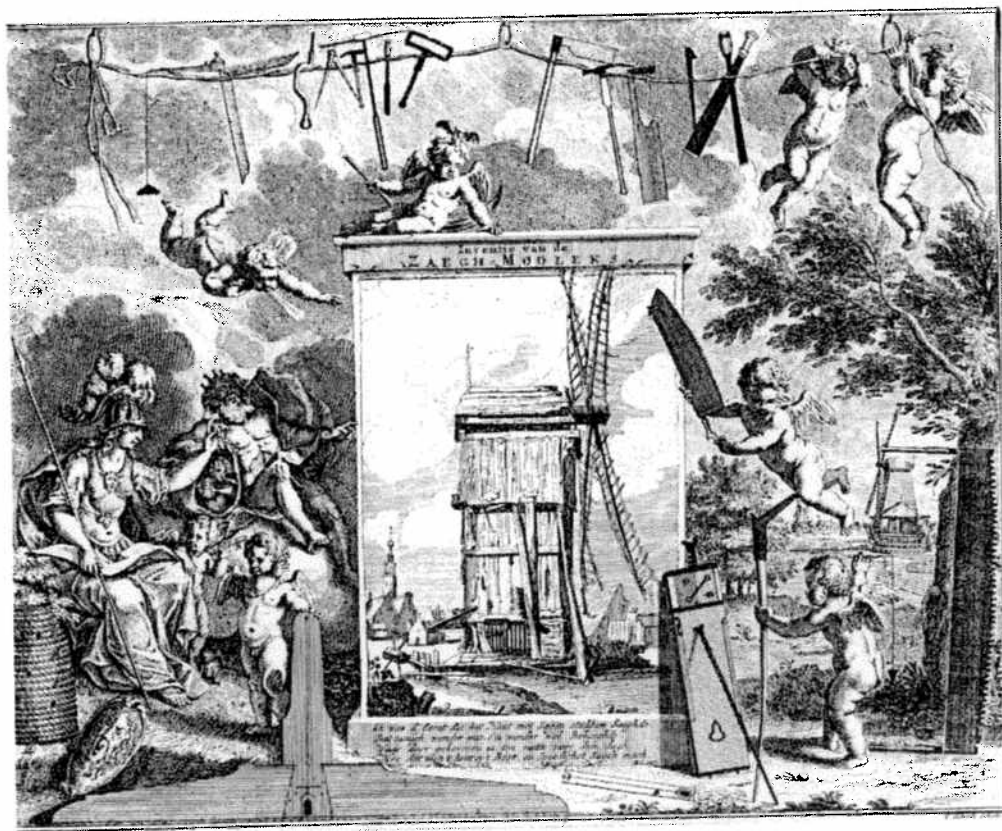
Tekening 1

land heeft laten maken.

Verder nog opmerkelijk aan deze fabrieks-snik zijn de grote kraal als versiering en de zware littekens op het blad. Waarschijnlijk is dit exemplaar een keer flink toegetakeld. Die littekens bestaan namelijk uit diepe kerven die misschien ontstaan zijn doordat een smid gloeiend hete strippen ijzer op het blad heeft doorgehakt.

De snik rechts in de tekening is ooit eigendom van mijn vader geweest en valt op door zijn uitzonderlijke vorm. Een vorm die bestaat uit een dik en lang blad van ruw smeedijzer met een dikte van ± 12 mm (van steel tot vouw!). De korte ronde steel is haaks omgezet en dient tevens als handvat.

kop, waar de roeden doorheen gestoken werden³, was het een zeer bruikbaar gereedschap. Ik heb mij afgevraagd waarom dat zo is. Zelfs in ons grote woordenboek (het WNT) staat deze handeling speciaal vermeld: 'De snikke dient om gaten in den meulenasse te kappen waarin de hekkens zitten.' (Bij deze uitleg zou men 'kappen' kunnen verbeteren in vlak- of gladsteken en met 'de hekkens' worden de roeden⁴ bedoeld.) Dat de molenmakers bij deze roedegaten graag een snik gebruikten, komt omdat deze gaten groot en diep waren en het eikenhout hard en taai kon zijn. Met twee handen naast elkaar, op een handvat dat haaks op de steel staat, kan men beter kracht zetten bij het wegsteken van het harde en

De molenmakerij

Molens bestaan uit ingewikkelde onderdelen en constructies van groot en zwaar en bovendien taai eikenhout; daarom gebruikten de molenmakers graag een snik. Vooral bij het afwerken van de twee gaten in de molenas-

taai eikenhout. Een lange steekbeitel houdt dan minder prettig en minder stevig vast, omdat men twee handen achter elkaar heeft: één om een dik en kort handvat en de ander om de steel (of plat op het blad). Leuk nog is een uitleg die ik vond in het woordenboek Van

Dale: 'snik-beitel waarmee de molenmaker vierkante gaten in de molenroede hakt waarin de hekken gestoken werden'.

Deze uitleg is naar grote waarschijnlijkheid fout, want de gaten voor de hekklatten van de hekken waren diep en vooral smal en werden na het boren uitgestoken met een lange en smalle steekbeitel. Een speciale snik voor dit werk, die dan ± 2 cm breed had moeten zijn, bestond niet volgens de molenmakers die ik gesproken heb.

De scheepsbouw

Men kan wel eens de indruk krijgen dat een snik voornamelijk in de molenbouw gebruikt werd. Voor een bepaalde periode in onze bouwgeschiedenis is dit, naar mijn inzicht, een verkeerde indruk. Want het kantrechten van hout door middel van hakken en steken was (naast het raamzagen) nog steeds een voornamelijk bezigheid eind 16de eeuw en in de 17de eeuw, toen de ontwikkeling van de houtzaagmolens nog in de kinder-

schoenen stond en er nog weinig van deze molens waren. Het is daarom zeer aannemelijk dat de snik in deze periode ook voor de gewone timmerlieden een belangrijk gereedschap was.

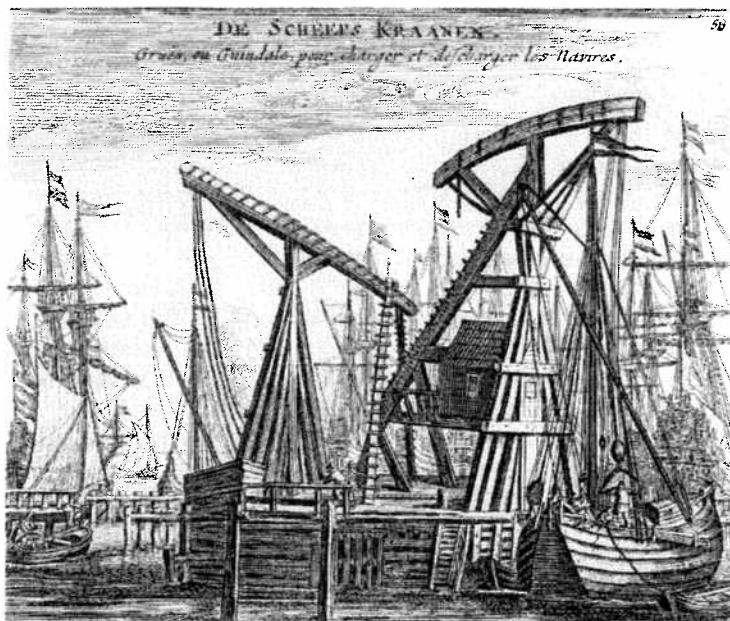
En na meerdere mensen uit de scheepsbouw gesproken te hebben, is mij duidelijk geworden dat ook op de scheepswerf veel met de snik werd gewerkt. Eigenlijk wel logisch, want wij Nederlanders waren destijds, onder meer in de Gouden Eeuw, een belangrijk zeevarend volk. Talloze zeeschepen (en ook binnenvaartschepen) hebben wij gebouwd die alle bestonden uit houtconstructies die nog groter en zwaarder waren dan molens.

Ooit heb ik op een originele gravure, van een scheepswerf omstreeks 1700, gezien dat men

zelfs de bomen krom liet groeien voor de spanten. Er zal dus heel wat gehakt, gedisseld en gesnikt zijn op zo'n werf, onder andere om uit deze kromme bomen goede spanten te halen. Ook voor het rondsteken van de masten was de snik een goed te gebruiken gereedschap.

Veel of weinig voorkomend?

Hout was naast bakstenen in vroegere eeuwen het belangrijkste bouw materiaal. Het kan

dan toch eigenlijk niet missen dat men bij het maken van waterbouwkundige werken (bruggen, schoeiingen, sluisdeuren, etc.) of bijvoorbeeld bij de bouw van hijskranen op de kade in de haven⁵ (afbeelding 2) ook gebruik heeft gemaakt van snikken. Gaandeweg is het mij eigenlijk steeds duidelijker geworden dat de snik best een veel voorkomend gereedschap is geweest. In het verlengde hiervan is het opmerkelijk dat ik in mijn zoektocht, in onder andere verschillende musea, meer snikken dan timmermansbijlen ben tegengekomen. De 'Speurtocht naar ambacht en gereedschap op gevelstenen' van Hans Rode in A&G, oktober 2003, maakt ook het een en ander duidelijk over de voorkomendheid en belangrijkheid van een snik in vooral

de 17de eeuw (dit gezien de dateringen van de gevelstenen).

Stellingname

Men zou met redelijke waarschijnlijkheid kunnen stellen dat de gewone timmerlieden als eersten dit gereedschap uit het oog verloren, omdat er steeds meer zaagmolens kwamen. De lieden van de zaagmolens hebben toen het gebruik van de snik overgenomen om het hout voor te bereiden voor het zagen. Grote knoesten, krommingen en bobbelen in het hout of taai vastzittend schors - dingen die anders problemen hadden gegeven bij het zagen - werden ermee weggestoken. Er waren veel zaagmolens dus er zullen in deze bedrijfstak flink wat snikken in omloop zijn geweest. In de scheepsbouw verloor men de aandacht voor dit gereedschap omdat men steeds meer met staal ging werken.

Dan rest ons nog de molenmaker, die de snik eigenlijk nooit uit het oog verloren heeft. Want het maken van molens -en dan vooral het maken van de mechanische onderdelen (de tandwielen bijvoorbeeld) - is tot op de dag van vandaag, ondanks al het elektrisch handgereedschap, een erg ambachtelijk vak gebleven. In de werkplaats van een molenmaker kan men dan ook nog steeds één of meerdere snikken tegenkomen die vlijmscherp zijn.

Waar zijn ze gebleven?

Waar zijn dan toch al die snikken gebleven

of bijvoorbeeld zo'n mooie loodrei of zaag met pistoolgreep⁶ (die typisch Nederlands was)? Deze laatste twee gereedschappen waren in de bouw toch zeer algemeen. Vooral een 17de- of 18de-eeuwse loodrei, die is er helemaal niet meer of is zéér zeldzaam. Het is vragen naar de bekende weg, want zo is het bijna met al het historische gereedschap gesteld: 'Waar is het gebleven?'

Gerrit van der Sterre was wat schaven betreft daar heel duidelijk in: 'mooi versierde schaven werden op de schoorsteenmantel gezet en de rest verdween in de kachel.' Men mag aannemen dat met snikken, of deze opgeslepen waren of niet, en met andere ijzeren gereedschappen ongeveer hetzelfde is gebeurd: ze verdwenen gewoon op de schroothoop.

Slot

Voorlopig sluit ik het schrijven over het gereedschap snik af. Voorlopig, want mocht ik weer nieuwe dingen ontdekken, dan zal ik dit laten weten.

Nu rest mij nog om alle musea en alle leden van onze vereniging die mij geholpen hebben te bedanken. Daarbij wil ik speciaal ons lid Anton Vos⁷ bedanken voor het uitlenen van twee snikken voor de foto, maar ook Hans Rode die mij 'overgehaald' en geïnspireerd heeft om iets over dit gereedschap te schrijven voor ons blad. Ik kan het eenieder van de leden aanbevelen om ook iets (kort of lang) te schrijven voor A&G: dat houdt ons blad levendig!

1. Een museum over de polder Heerhugowaard, dat gevestigd is in een oud gemaalsgebouw, met onder andere een collectie molenmakers- en timmermansgereedschap. Open van april tot november. Noord Schermerdijk 14, Oterleek (N-H). Info J. de Vries, 072-57 15019.
2. Deze stichaxt (vertaald: steekbijl) wordt in Duitsland nog steeds nieuw gemaakt en is te vinden op internet of via ons lid Martin den Butter (zie ledenlijst).
3. Deze gaten werden meestal eerst uitgeboord met de avegaar, dan verder uitgehakt en daarna vlak- of gladgestoken met de snik.
4. Het samenstel van roeden + hekken vormt ten slotte de wieken.
5. Gravure uit: Beknopte beschrijving van alle de voornaamste Gebouwen der Wydvermaarde Koopstad Amsterdam. Te Amsterdam, By Jan van der Heyden, Boekverkooper, 1749.
6. Afbeelding 3: Lauwre-Crans, Voor Cornelis Comelissz van Vyt-geest, Eerste Vinder van de Hout-Zaghery-Moolens, Anno 1592. Deze prent gaat vergezeld van een lofzang, beide zijn afkomstig uit het Groot algemeen moolen-boek, Johannes van Zyl en Petrus Schenk, 1734.
7. Voor wie geïnteresseerd is: Anton Vos heeft als hobby een antiekwinkeltje, met onder andere veel gereedschap. Info A. Vos (zie ledenlijst).

OPGEMERKT

Gespleten draadnagel

Bij de firma Gunters en Meuser, een van de sponsors van *Spijkers en draadnagels*, kwam een vraag binnen van de heer Luik uit Amsterdam. Hij had in 1997 een gespleten draadnagel gevonden en vroeg hoe dat mogelijk was. Toen wij dat lazen kwam als eerste gedachte de parallel op met de gespleten geperste nagels, die een gevolg waren van het feit dat er in de Eerste Wereldoorlog nagels gemaakt zijn van een aantal op elkaar geperste dunne staalplaten. Maar hier lag het anders. Het antwoord is gegeven door een andere sponsor van het spijkerboekje: de Noord-Nederlandse Draadindustrie te Dokkum. 'De oorzaak is te zoeken in de grondstof walsdraad. Oude walsrijen hadden als kenmerk dat de rollen walsdraad aan het einde soms

gespleten waren. In onze trekkerij is het dan ook tot op heden de gewoonte deze einden ca. 20 cm af te knippen. Dat is hier mogelijk niet gebeurd. De getrokken draad van 3 mm is in 4 stappen getrokken van walsdraad met een doorsnede van 5 mm, waarna er een draadnagel van is gemaakt. De latent aanwezige scheur heeft derhalve heel wat bewerkingen, inclusief het hameren, doorstaan. Pas bij het uittrekken (uit het hout, red.) heeft hij zijn geheim prijs gegeven. Grappig is dat wij hier voor het eerst sedert wij draadnagels produceren (40 jaar) geconfronteerd worden met dit fenomeen. U mag er derhalve op vertrouwen dat deze nagel niet uit onze productie komt.'

HJ

Het wiel van Michiel

Hoe echt is het wiel van Michiel? Is het wiel van Michiel wel echt bediend door die knaap in de blauwgeruite kiel, de latere beroemde admiraal De Ruyter? Het Muzeum in Vlissingen, waar het vermeende touwslagerswiel van Michieltje te bezichtigen is, wil dat laten onderzoeken. De uitslag moet bekend zijn in 2007, als de vierhonderdste geboortedag van Michiel Adriaenzoon de Ruyter wordt gevierd. De 'echtheid' van het wiel wordt betwijfeld door zowel conservator Weber van het museum als door de historicus Prud'homme van Reine die een biografie schreef over De Ruyter. Ook het Zeeuws Genootschap wil graag weten hoe oud het touwslagerswiel is, waar het vandaan komt en of de relatie met De Ruyter echt is.

[naar aanleiding van een krantenbericht 24-01-2004]

Het hierbij afgebeelde touwslagerswiel is zeker niet dat van Michiel de Ruyter. De foto toont een origineel touwslagerswiel afkomstig uit de voormalige touwbaan van Roest uit Lekkerkerk, thans opgesteld in het museum Crimpenerhof, IJseldijk 312, 2922 BM Krimpen aan den IJssel, tel. (0180) - 51 48 66. Website: <http://www.streekmuseumkrimpenwaard.nl>

Nog eens de futselplank

In aansluiting op wat wij eerder over het onderwerp behandelden, stuurde het **Gereedschap Museum Mensert** uit Delft ons enige documentatie, die wellicht een nieuw licht werpt op het verschijnsel *futselen* en *futselplank*. Het gaat om een hoofdstuk uit *Ken uw materiaal* van J. Dorhout, leraar handenarbeid te Amsterdam. De figuren in dit hoofdstuk komen uit een *Catalogus van Gereedschappen, Werkbanken etc.*, van J. Nooitgedagt. Het merkwaardige is dat in die catalogus de futselplanken geschaard worden onder het kopje 'Sloyd-gereedschappen'. Dat roept weer de vraag op wat dat voor gereedschappen zijn. Daarover straks meer. Ter wille van de authenticiteit plaatsen we de originele tekst uit het boek (1934) in een apart kader.

Slöjd

Het Zweedse *slöjd* betekent handenarbeid.

Het was de Finse pedagoog Uno Cygnaeus die het idee ontwikkelde dat handenarbeid opvoedkundige waarde heeft in het onderwijs aan het kind. Deze onderwijsmethode stelt zich ten doel de alzijdige ontwikkeling van het kind te bevorderen door het te laten werken met karton, klei, hout en metaal. Al snel werd de methode verder ontwikkeld door de Zweed Otto Salomon. Hij startte een slöjd-school in 1872 op het landgoed van zijn oom. Salomon geloofde dat de gewone schoolmeester, en niet de ambachtsman, slöjd moest onderwijzen. Het was ook niet de bedoeling om vakonderricht te geven, maar het kind coördinatie tussen hoofd en hand aan te leren in stappen waarvan de moeilijkheidsgraad steeds een stukje hoger lag. Slöjd-gereedschap is dus het gereedschap waarvan men zich bij slöjd bedient, zoals mes, passer, hamer, beitel, zaag, schaaf enz. ♦

Bij onze lichte houtarbeid maken we, bij het schaven door onervaren leerlingen, soms gebruik van *futselplanken* (fig. 111). Ze zijn van beukenhout, hebben op 't eind een rechte klamp en op zij een breede sponning voor 't schuiven der schaaf. Men gebruikte steeds een voorlooper of rijkschaaf voor dit doel. Een praktisch hulpmiddel is voorts de verbeterde *schaaffutselplank* (fig. 112). De firma Nooitgedagt, die deze fabriceert zegt hiervan:

"De Schaaffutselplank is in de laatste jaren weer aanmerkelijk verbeterd. Bovenstaand ziet u een Schaaffutselplank afgebeeld, die los gelegd op de linkerzijde eener stevige tafel, welke tegen een muur is geplaatst, steeds kan worden gebruikt.

De afmetingen zijn vrij groot gehouden nl. 70 x 30 cm met breed vlak voor de liggende schaaf en tevens breed vlak voor het te bewerken hout. Kopshout wordt op de gewone wijze gefutseld. Alleen zijn de stootblokken verder van elkaar geplaatst om te voorkomen,

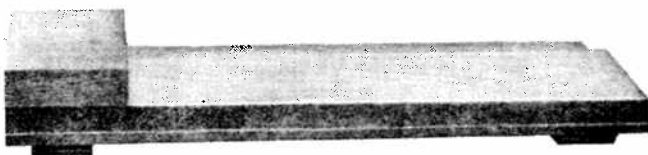
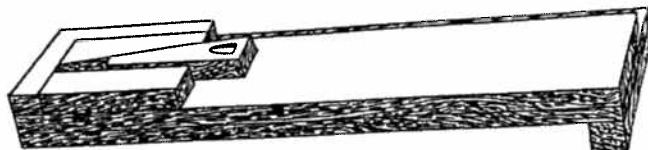

Fig. 111.
Deze figuur komt overeen met No. 187c. uit de Nooitgedagt-catalogus: Futselplank met rechte klampen.
Er bestaat ook een niet afgebeelde No. 187d.: Futselplank met schuine klampen.

Fig. 112.
Deze figuur komt overeen met No. 187f. uit de Nooitgedagt-catalogus: Schaaffutselplank met klemlat, lang 70 cm, breed 30 cm.

No. 187g. uit de Nooitgedagt-catalogus: Schaaffutselplank lang 70 cm, breed 22 cm. Deze figuur komt niet voor in het boek van Dorhout.

dat de glijdende schaaaf het voorste blokje bereiken zal. Al zou ook, wat bijna niet te voorkomen is, het eerste blokje door den schaaafbeitel op den langen duur eenigszins worden beschadigd, dan toch blijft het tweede als glijer intact en houdt de schaaaf zuiver recht. Een groote fout, die we herhaalde malen zien maken is, dat tal van amateurs nooit de lange rijschaaaf op de futselplank gebruiken. Steeds bedienen ze zich van een kleine schaaaf, ja soms van een Stanley-schaafe van ± 15 cm lang. Dit is de dood van alle goede futselplanken. Het lange glijvlak (de zool) van de rijschaaaf houdt de schaaafplank in goeden toestand, terwijl het korte schaafe telkens hout wegneemt en ten slotte de schaaafplank hol maakt, waardoor haaks futselen onmogelijk wordt. Met opzet zijn ook de stootblokjes niet te hoog genomen. Het vasthouden der te schaven plankjes, met de linkerhand over het voorste klosje, wordt daardoor gemakkelijk.

Voor het schaven van langs- of lengtehout, d.i. met de draad mee, wat sommigen ook al op de futselplank doen, doch dat beter uit de vrije hand kan geschieden, was eene schaaafbank schier onmisbaar, omdat dit hout vertikaal vastgeklemd moest worden tusschen pennen of tang. Ook dit kan op deze schaaafplank gebeuren. Op de bovenzijde der plank tusschen de stootblokjes in, is een wigvormige schuif aangebracht. Deze wig wordt losgelaten, de plank wordt vertikaal er tusschen geplaatst tot tegen het voorste stootblok, de wig wordt er langs gedrukt, de plank staat vertikaal vast en de gelegenheid om de lange kanten te schaven is geboden. In dezen stand van de plank kan tevens worden geboord, gezaagd, gebeiteld. Wil iemand een balkje of een breed vlak schaven op de platte zijde, dan behoeft daartoe het hout nog niet worden vastgeklemd tusschen bankpennen of tang, zoals dit op de schaaafbank gebeurt. De timmerman doet dit ook niet. Deze legt zijn plank of balkje tegen een houten pen, die hij op zijne werkbank hoog of laag slaan kan. Verder blijft dan de plank los liggen.

Op ons toestel leggen we de plank plat tegen het voorste klosje, dat daarvoor $\pm \frac{1}{2}$ cm boven de andere deelen uitsteekt. We slaan eerst de schuif er uit en leggen deze, omdat ze juist even dik is als de andere deelen, aan 't ondereinde der te schaven plankjes of balkjes. Is het balkje dikker dan de schuif, dan kan het ook op de futselplank gelegd tegen de schuif of tegen het stootblokje en 't schaven gaat ook weder goed. Aan de linkerzijde der schaaafplank is een klemlat aangebracht met twee bouten, die met vleugelmoeren vastgedraaid worden. Naar believen kunnen deze schroeven met de vleugelmoeren naar boven of naar onderen bevestigd worden. De laatste manier vinden wij gemakkelijker, omdat dan tijdens het werk de uitstekende schroeven niet kunnen hinderen. Deze klemlat dient om het hout vast te zetten. Vaak hebben be-

ginners bij het futselen, vooral bij schuine hoeken last van het plankje dat niet wil blijven liggen. Ze kunnen het niet voldoende vasthouden. Nu wordt het onder de klemlat gebracht, vastgeschroefd en 't werk gaat best. Ook bij het afzagen van schuine kanten en ander zaagwerk, kan van de klemlat gebruik worden gemaakt.

Moet onder een hoek van 45° worden geschaaft, dan wordt op de schaaafplank met potlood deze hoek geconstrueerd vanaf den hoek van het steunklosje, het plankje wordt er tegen gelegd en het schaven gaat op de gewone manier, omdat de klemlat het werkstuk vasthoudt.

Moet er worden geboord, dan heeft menig candidaat handen te weinig. Bij eene proefneming met de klemlat zal blijken, dat boren ook nu lukken zal. Leg echter steeds een waardeloos stuk hout onder het deel dat doorboord moet worden. Bij het maken van loeven, half hout enz. wordt het werkstuk tusschen de klemlat vastgezet. Wil iemand bij het maken van een doosje, rekje, kistje enz. voor het spijkeren één deel vastzetten, dan is de wig wederom eene uitkomst, die het plankje netjes vertikaal vasthoudt. Ten slotte kan ook nog de groote vlakke onderkant der plank practisch benut worden als schuurplank. Een paar vellen schuurpapier worden er opgelijmd met aan de voor- en achterzijde een heel dun latje of plankje, opdat het papier de tafel niet zal raken, en de schuurplank is compleet. Maanden lang doet ze als zoodanig dienst. De vernieuwing van het papier is zeer eenvoudig.

Indien het timmertoeestel op deze wijze wordt gebruikt is het voor ieder, die thuis emstig werken wil een bron van gemak en genot. Voor jeugdinrichtingen, *studeerenden voor acte r*, voor leerlingen van patronaten en vooral niet te vergeten voor de school is deze plank zeer geschikt. Steeds hebben velen opgezien tegen de hooge kosten den houtarbeid in de klasse te brengen.

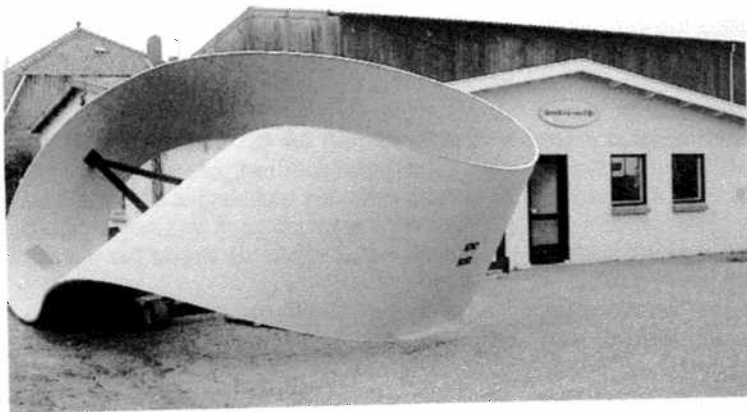
Ook voor figuurzaagwerk is deze schaaafplank practisch te benutten.

Hiervoor hebben we zaagplankjes vervaardigd van bijgaanden vorm [het bekende figuurzaagplankje; niet afgebeeld, red.]. Dunne beuken plankjes $1\frac{1}{2}$ cm dik, 12 cm breed en 30 cm lang. De linker opening schuift men tusschen de klemlat en plank om de eerste schroef, zoodat het zaagplankje in het verlengde der schaaafplank ligt. Zittende kan elke gebruiker nu rustig zagen met de figuurzaag.

Wie de proef heeft genomen met dit schaaftoeestel behoeft niet meer te dralen. Waar een wil is, is ook een weg en den weg daartoe biedt deze gecombineerde schaaaf- en futselplank."

Uit: J. Dorhout, *Ken uw materiaal*, W.J. Thieme & Cie, Zutphen MCMXXXIV.

In de ban van de Band van Möbius

De Möbiusband op het terrein van smederij Van Rijn te Hazerswoude-Rijndijk, gereed voor transport.

In het Leidsch Dagblad van 20 januari 2004 stond een bericht over de vervaardiging van een *Band van Möbius* door de Hazerswoudse smid Frank van Rijn en zijn drie medewerkers. Ik ging eropaf en kan er het volgende van vertellen. De band is gemaakt van een stalen plaat, samengesteld uit drie delen van 8 m, samen 24 m lang bij een breedte van 2 m. Het geheel weegt 7000 kg. De eerste band is klaar en er moeten er nog twee volgen. Ze zijn besteld door het architectenbureau Concrete Architectural Associates om als kunstwerk in de immense presentatiehal van de linoleumfabriek Forbo te Krommenie geplaatst te worden.

De Möbiusband

Maar eerst: wat is de Band van Möbius? August Ferdinand Möbius, (1790 - 1868), was een Duits wis- en sterrenkundige. Zijn Möbiusband (1858) was een belangrijke bijdrage tot de toen nieuwe wetenschap van de wiskundige topologie. De Möbiusband kun je zelf maken door in een strook papier (bijvoorbeeld 24 cm lang en 2 cm breed) één slag te leggen vervolgens de uiteinden naar elkaar toe te buigen en aan elkaar te plakken. Het is erg leerzaam om dit eens te doen en je te verbazen over de wonderlijke eigenschappen. Je merkt dan dat het een band zonder einde is, met maar één kant en één rand! Wat is de voorkant en wat de achterkant? Een ander experiment is de band overlans door te knippen. Ik loop er niet op vooruit: zelf proberen!

Vakmanschap

Wat mij intrigeerde, is het vakmanschap om zo'n grote, zware band in een ambachtelijke smederij te maken. De drie platen worden in een wals getordeerd; het is een kwestie van aanvoelen, er is geen tekening van, alleen een model 1:10. Van Rijn: 'Die vorm komt niet vanzelf, dat is vakmanschap'. De drie stukken worden vervolgens aan elkaar gelast. De bedoeling is dat er nu een vloeiende halve slag in zit. Nu worden de einden naar elkaar toe gebogen om de band te sluiten. Dat gebeurt met een kraan en een trekker! De naad nog even goed doorlassen en klaar is kees! We zeiden het al eens: smeden is helemaal niet moeilijk, je moet alleen weten hoe heet het ijzer moet zijn en waar je moet slaan.

Transport

De kant en klare band heeft een lengte van 10 m, een breedte van 6 m en een hoogte van 4 m. Transport via water is de enig mogelijke manier van vervoer. Gelukkig is de smederij van Van Rijn aan het water gevestigd. Ook de Forbofabriek ligt aan het water. Maar toch: om de banden op de plaats van bestemming te krijgen is ook een knappe klus.

Uitdaging

Is de Möbiusband niet een aardig werkstukje voor de (kunst)smeden onder ons? Voor de houtwurmen: misschien lukt het ook om er een van finer te maken of uit het volle hout te steken. Mogen we het eens horen?

GN

Het kan van de behanger zijn: de vladder

In het huis-aan-huisblad van Formido, week 25-2003, stond een voordelige aanbieding: 5-delige behangset met gratis vladder. Terwijl ik dit laatste woord in mijn tekstverwerker intik, begrijp ik al beter waarom ik het niet kon thuisbrengen: onder 'vladder' komt een rood golflijntje, ten teken dat het woord niet tot zijn schat behoort of dat de spelling twijfelachtig is. Daarom Van Dale erbij gepakt: vladder de (m.) -s; -tje [1926-1950], etymologie onbekend, 1. behangersborstel.

Kijk, dat grijpt mij nou: ineens duikt ergens in de Nederlanden de vladder op, wij of onze vaders stonden erbij, en wij weten niet wat de oorsprong is!

Tussen haakjes even een buitenwoordenboekse toelichting: Met een vladder (een zachte, langharige borstel) wordt het behang gladgestreken. Dat doe je van boven naar beneden en van het midden naar de rand. Niet horizontaal strijken, want dan kan de rand gaan golven. Je kunt – in plaats van een vladder te gebruiken – de baan ook aandrukken met de hand, met een doek of met een spatel.

Antieke catalogi schildersgereedschap

Het Woordenboek der Nederlandsche Taal (WNT) kan de oorsprong evenmin verklaren, maar geeft als oudste vindplaats 1937 en vervolgens nog twee citaten uit 1943 en 1947.

In mijn antieke catalogi schildersgereedschappen komt het ding alleen voor onder de naam behangersborstel (zie hieronder). Was

vladder toch niet zo algemeen? Nazoeken in mijn bibliotheek(je) leverde maar één vindplaats op, het ook in het WNT genoemde boek van Blitterswijk, *Binnenhuismaterialen* (1947): '... met een zogenaamde vladder (een zachtharige platte borstel)'.

Internet

Zoeken op internet is vaak een openbaring. Welnu, *vladder* komt 2 maal voor, *behangersborstel* ook 2 keer en *behangborstel* 41 keer. Al verkennende blijken er legio uitvoeringen van de behangersborstel te bestaan: vorm, met of zonder steel, materiaal, kleur, afwerking, kwaliteit... Genoeg om een fraaie *vladdeverzameling* aan te leggen, eventueel aangevuld met halve maantjes, biggetjes en behangersspatels!

Nieuw woord

Let even op dat woord. Misschien staat het in de volgende druk van Van Dale:

vladdeverzameling
de (v.); -en; -etje [2003], oorsprong eerste lid onbekend, 1. een collectie behangersborstels in grote verscheidenheid van uitvoeringen, mogelijk aangelegd door een enthousiast lid van Ambacht & Gereedschap.

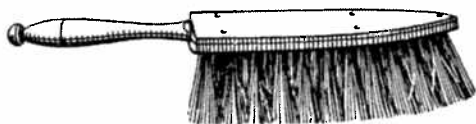
Fa. JOS. DRIESSEN - BREDA. Telefoon 1011 (na kantoortijd 1815). 45
Telefoon Amsterdam 80455.

Soort

209

Behangersborstels. Blank haar. Extra kwaliteit.

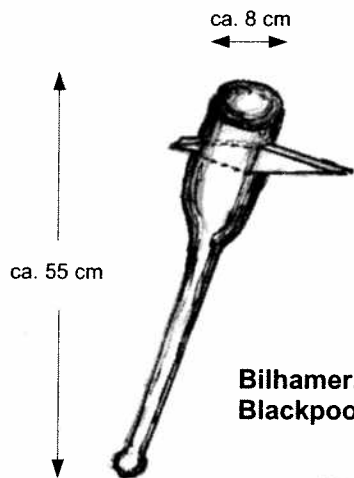
Getrokken met koperdraad

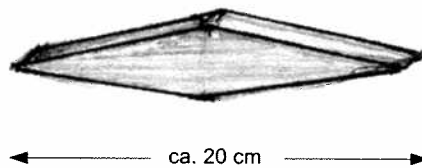
p. stuk Gld 1,80.

GN

LEZERS SCHRIJVEN

**Bilhamer.
Blackpool Mill, Zuid-Wales**

ca. 20 cm
Metalen element.

**Prehistorische bijl.
Vlaardingencultuur 2900 - 2600 v.C.**

Stenen element.

Een zeer bijzondere bilhamer

Als ons lid **Jan Verhoeven** op vakantie gaat, dan neemt hij mee... zijn scherp waarnemingsvermogen. Zo ontdekte hij vorig jaar september in Pembrokeshire (Zuid-Wales) wel een zeer bijzondere scherp- of bilhamer. Met in gedachten wat in de laatste twee nummers over de bilhamer geschreven is, dacht Jan: 'Dat moet ik doorgeven aan Ambacht & Gereedschap'. Wij laten Jan nu zelf aan het woord:

'In het mondingsgebied van de Pembroke River, niet ver van Milfordhaven, kwam ik terecht op een grote, buiten gebruik zijnde, graanmolen. Het bleek de Blackpool Mill te zijn, vlakbij de Canaston Bridge. De maalderij werkte vroeger op stoom, daarvoor misschien wel op waterkracht uit een van de vele zijriviertjes. Er is nu een museum gevestigd

met daarnaast een restaurant. Alles ziet er een beetje rommelig uit, maar je krijgt er een goede indruk hoe het er vroeger aan toe ging. Natuurlijk ontbrak de bilhamer niet, en wat voor één! Ik moest wel tweemaal kijken, eer ik mijn ogen geloofde. Een gesmeed stalen element was in een soort knots gevat, zoals in de prehistorie een stenen bijl in een houten knots was gevat (zie tekening). Het stalen element is aan de twee uiteinden scherp en bij het bot worden van de ene kant kan men, na het element te draaien, de andere zijde gebruiken.

Zo blijkt dat een stuk gereedschap waarvan je dacht dat het uitputtend is geanalyseerd, je toch weer verrast door toevoegingen, die je niet bekend waren.'

Koos Kok laat verzameling na aan Gereedschap Museum Mensert in Delft

Hilversum, februari 2004

Verzameling Gereedschap en haar Nalatenschap

Als mijn artikeltje in het voorjaarsnummer verschijnt, ben ik net 1 jaar lid. Jammer genoeg was de vereniging mij niet eerder bekend en door toeval ben ik achter het bestaan gekomen. Maar 'beter laat dan nooit' en dat ene jaar heeft me bij de vereniging veel goeds gebracht. Denk hierbij aan excursie 'het Friese erfgoed' en de Algemene Ledenvergadering afgelopen najaar. Heb veel opgestoken en fijne nieuwe contacten gelegd. Dit laatste is voor mij de reden om dit artikeltje te schrijven. Refererend naar de lezing 'beheer privé-verzameling' op 8 november 2003 lijkt het mij goed het volgende kenbaar te maken.

Voor degenen die mij daar hebben ontmoet, zal het duidelijk zijn dat mijn gezondheid te wensen overlaat, volgens de doktoren heb ik niet lang meer te gaan. Het zij zo, ik heb er vrede mee. Anderzijds zit ik niet bij de pakken neer en ga gewoon door met mijn fijne hobby, wat een goede tijdsbesteding en afleiding voor me is.

Tijdens voornoemde lezing werd het mij duidelijk dat mijn verzameling als nalatenschap niet of althans zeer moeilijk bij een museum is onder te brengen, immers ik registreer niets en om er nu nog aan te beginnen is, gezien de tijd die ik nog heb, moeilijk te verwezenlijken. Het is me ook te veel en inspannend werk. Testamentair had ik vastgelegd dat mijn verzameling naar een museum moest gaan, maar welk? Dat zouden mijn executeurs-testamentair regelen.

Om een 'lang verhaal kort te houden', ik heb goed opgelet, gelezen etc. Zodoende heb ik contact opgenomen met de Stichting Gereedschap Museum Mensert, u allen welbekend, zeker wat betreft hun medewerking publicatie 'schavenboek' Gerrit van der Sterre. En zoals u heeft kunnen lezen, zijn veel bijzondere schaven van Gerrit bij hen ondergebracht. Welnu, het contact leidde in februari tot een bezoek te mijnen huize van de heren Willem en Gerrit Mensert; een uitstekend en amicaal gesprek met hen gevoerd.

Mijn verzameling redelijk kunnen bekijken (tijd kom je altijd te kort) en mijn zorg omtrent nalatenschap besproken. Tot mijn vreugde en zeker opluchting waren we er al vlug uit: de complete verzameling gaat naar Delft. Ik vind het een GROTE EER dat het t.z.t. bij de Stichting Gereedschap Museum Mensert wordt ondergebracht. Eerdaags breng ik hun een bezoek, want ik ben er nooit eerder geweest en het lijkt mij goed dit binnen 'onze' vereniging kenbaar te maken. Willem en Gerrit DANK voor jullie bijzondere geste aan mij! Voor mij een grote zorg minder en dat kan ik in mijn situatie goed gebruiken.

Overigens hoe mijn toestand ook is, ik blijf de eeuwige optimist en wie weet 'pik' ik er nog een paar jaartjes bij.

Mocht dit laatste mij niet gegeven zijn: ik wens alle leden veel plezier met hun prachtige hobby, geniet ervan. Een fijne toekomst en gezondheid!

Koos Kok

Heiligen en hun gereedschap

Ons lid **Léon Vogels** reageerde op de 'Brief uit Duitsland (2)' uit LEZERS SCHRIJVEN van het vorige nummer, waarin een paneel is afgebeeld met de profeet Jesaja en zijn attriboot, de *zaag*. Hij stuurde mij uit zijn internationale verzameling *santjes* drie A4'tjes kleurkopieën met een kleine 20 afbeeldingen van de Heilige Familie. In alle gevallen zien we Jozef voorgesteld als timmerman aan het werk in zijn werkplaats, omringd met een scala aan timmergereedschap. Overigens neigden de vroege Middeleeuwen ertoe Jozef als een *faber ferrarius*, een smid, te zien. Veel (alle?) heiligen beschikken over een attriboot, dat op een of andere manier verwijst naar hun activiteiten of martelaarschap. Niet al die attributen betreffen gereedschap of werktuigen, er zijn bijvoorbeeld ook boeken en kerkmogellen bij die zij op de hand dragen. Zij zijn dan bekend als prediker en kerk-

of ordestichter.

In A&G nr. 18 van april 2000 maakten wij melding van een tentoonstelling met gelijknamige rijk geïllustreerde catalogus 'Beroepsheiligen'. Daarnaast is er in de loop der tijd het een en ander gepubliceerd over Eligius (Sint Elooï) de patroon van de smeden en voerlieden. Zijn persoonlijke attributen zijn terug te voeren op zijn beroep als smid: hamer (met kroontje), tang, hoefijzer en aambeeld. Voor het onderwerp bestaat kunsthistorische belangstelling en het is zeker leerzaam om deze iconografie aan een nauwkeurige beschouwing te onderwerpen. Of we er voor de 'gereedschappkunde' veel aan hebben, betwijfel ik. We kijken altijd mee met de gekleurde bril van de kunstenaar, die in bepaalde gevallen aantoonbaar niet op de hoogte is met de juiste hantering van gereedschap.

GN

Ik bouw een kathedraal

Ik heb de redactie, enkele jaren geleden al, een verhaal toegezegd. Een verhaal dat ik voor het eerst hoorde in 1939 in Leiden op de Ambachtsschool. Zo af en toe nam de directeur, de heer G.E.F. Kuintjes, een lesuur voor zijn rekening. Dat was altijd heel bijzonder, want hij hield zich dan niet aan het lesrooster.

Juiste antwoord

Tijdens de bouw van een kathedraal, zo vertelde hij, kwam de bisschop in gezelschap van de bouwmeester zich zo en af en toe op de hoogte stellen over de vordering van het werk. Hij zag drie steenhouders aan de gang en stelde hun alle drie dezelfde vraag: 'Waar ben je mee bezig'.

De eerste zei: 'Ik behak een steen'.

De tweede: 'Ik verdien mijn brood'.

De derde, en dat was volgens de heer Kuintjes het juiste antwoord: 'Ik bouw een kathedraal'.

Zelfbewuste neef

Onlangs zei een kennis van mij: 'Bouwvakmensen zijn al jong arrogant. Een neefje van mij, nauwelijks droog achter zijn oren,

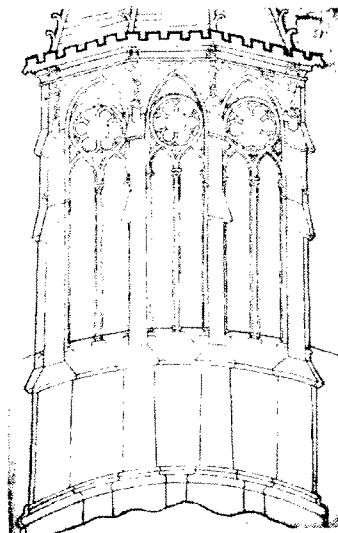
loopt stage bij een architectenbureau. Hij liet mij een tekening zien en zei: "Kijk eens tante, dat ben ik aan het bouwen"."

Toen heb ik haar het verhaal van die bisschop en het commentaar daarop van de heer Kuintjes verteld. 'Jouw neefje', zei ik, 'kan een hele goede worden; hij heeft daarvoor de juiste instelling.'

Arie Schellinghouthout

De elfde tot de dertiende eeuw kende een tomeloze bouwactiviteit. In deze periode werd begonnen met de bouw van de oudste kathedralen (Parijs, Laon, Reims, Chartres enz.)

De figuur hiernaast (uit het *Schetsboek* van Villard de Honnecourt, werkzaam tweede kwart 13de eeuw) toont het buiten aanzicht van de straalkapel van de kathedraal te Reims.

Duimstokvrienden

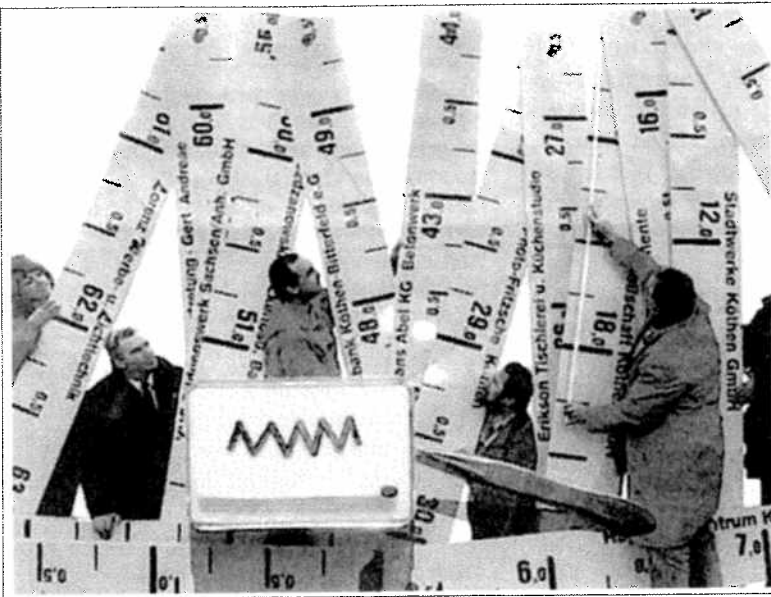

Foto Waltraud Grubitzsch.

Ons lid **Jo Smulders** uit Dongen las de krant en wat zag hij?

In BN/DeStem, Editie Oosterhout van zaterdag 28 februari stond een foto onder dezelfde kop die ook hierboven staat en met het volgende bijschrift.

Deze liefhebbers van de duimstok leven zich uit met de kleinste en de grootste duimstok. De kleinste (bij de lucifer) is 78 mm lang, weegt 0,634 gram en is van goud.

De grootste is 66 meter en is gemaakt door een groep duimstokvrienden in Köthen, Duitsland. Eigenaar van de twee bijzondere duimstokken is Bernd Scholz, een duimstokvriend met 5000 exemplaren in zijn verzameling.

Snikken

Ons lid **Jonathan Green-Plumb** (UK) reageerde op het artikel *De Snik* van Ben Ingwersen. Hij schrijft: 'Een van de details betreffende zekere snik die ik speciaal van belang vond, is die welke hij deelt met de Franse bisaigné: de schrijver vermeldt dat bij beide gereedschappen assporen zijn aangetroffen in de holle handvatten voor het opwarmen van een anders koud metalen handvat. Ik kom regelmatig in contact met een Franse handelaar/verzamelaar en ik zal hem vragen of hij hierover iets gevonden of gehoord heeft in de streek waar hij woont. Ik sluit een fotokopie bij van een krantenartikel over wijlen Philip Walker. Hij was de enige verzamelaar, die ik in Engeland ken, met snikken in zijn verzameling. De twee die hij in bezit had, zijn nu in het Weald & Downland Museum in Sussex.'

Iets over gereedschapskisten

In de timmerschuren der molenmakerijen stonden eertijds de grote kisten, die dienden tot opberging der gereedschappen van de knechts, in lange rijen opgesteld. Waarlijk in lange rijen, want het aantal der molenmakers was in de molenrijke Zaanstreek buitengewoon groot.

Er is een tijd geweest, dat bij een der grootste molenmakersbazen bijna honderd man personeel in dienst was. In die tijd had vrijwel elke knecht zijn eigen kist, gevuld met een grote voorraad gereedschap, welke hij zelf moest aanschaffen en onderhouden. De vele, zeer lange beitels en andere gereedschappen van grote afmetingen vereisten daaraan evenredige kisten, die meest allen gemaakt waren van eikenhout. Die kisten waren langwerpige vierkant, meestal een meter hoog, bij een lengte die nog groter was en een breedte van ongeveer een halve meter. Het deksel helde naar voren af zodat, wanneer bij het bouwen van nieuwe molens, zo'n kist wel eens tijdelijk op een minder gewenste plaats terecht kwam, bij regenweer het water wel op, maar niet in de kist kon komen.

Op de voorkant der kist was, in vele gevallen, de naam van den eigenaar geschilderd in sierlijke krulletters. Die namen waren, evenals de kisten zelf, soms van heel oude datum, zodat men dikwijls zich den man, wiens naam nog op de kist prijkte, niet eens meer herinneren kon. Want die kisten gingen, door koop, van den een op den anderen over, en meestal liet men de naam van z'n voorganger maar op de kist staan. Sommige vermeldden ook het jaartal, dat van hoge ouderdom der kist getuigde. Maar, behalve de namen der eigenaars, droegen sommige kisten opschriften die weergaven wat de oorspronkelijke eigenaars waard achtten aan andere voor te houden. Van die ontboezemingen zijn de volgende mij in herinnering gebleven:

*Het gereedschap maakt geen kuren,
Maar de handen die het sturen.
Maar, bij een goede hand,
Behoort ook oordeel en verstand.*

Het artikel *Iets over gereedschapskisten* en het naschrift betreffende Jan Douwens de Vries ontvingen wij van de fam. Joh. de Haan uit IJpendam.

Het oorspronkelijke artikel is van de hand van P. Boorsma; gepubliceerd in *De Speelwagen*, maandblad van de historische genootschappen in Hollands Noorderkwartier, juli en oktober 1946.

*Want wie verstand en oordeel mist,
Die past voorwaar geen timmerkist.*

Die man was zich dus bewust, dat een goed vakman méér nodig had dan alleen z'n handen. Een ander luidde:

*Ik heb gereedschap, groot en klein,
Niet voor 'n ander, maar voor mejn.*

Ongetwijfeld afkomstig van iemand, die een 'broertje dood' had aan 'leentjebuur' spelen. Weer een ander:

*Daar is niet zoeter in de trouw,
Dan liefde tusschen man en vrouw;
Maar, waar men liefde en trouw versmaadt,
Daar is het land in kwaden staat.*

Jan Douwens De Vries

Zulk een opschrift zou men allermint verwachten op een doodgewone gereedschapskist. Het getuigt van de levensernst van den man, die het huwelijksgeluk zó op prijs stelde, dat hij daarvan zelfs op zijn kist getuigenis aflegde. De kist was heel oud, jammer genoeg kwam er geen jaartal op voor en niemand wist te zeggen wie Jan Douwens de Vries geweest was.

Ten slotte nog het tweeregelig opschrift:

*Lange dagen, korte dagen,
Moet ik hakken, booren, schaven, zagen.*

De man die daarin tot uiting bracht, dat zijn bestaan hem wel wat eentonig toeleek, had er zijn naam maar niet onder laten schilderen.

Van die vele honderden kisten zijn er maar enkele overgebleven en, bij mijn weten, komen daarop geen dergelijke opschriften voor. Ongetwijfeld zijn er méér gereedschapskisten geweest die een of ander opschrift, in de geest als boven vermeld, droegen. Ze zijn als 'overbodige dingen' verdwenen, eensdeels gesloopt om tot andere doeleinden te dienen, anderdeels opgestookt.

Met de molens zijn ze uit de tijd geraakt en, als zoveel andere dingen, verdwenen, omdat menigeen er geen waarde aan hechtte.

P. Boorsma.
Uit: De Speelwagen, Juli 1946

Opheldering betreffende Jan Douwens de Vries

In het stukje, *Iets over gereedschapskisten*, schreef ik bij het opschrift van een der kisten: 'Niemand wist wie Jan Douwensz de Vries geweest was'.

De Heer J. Kuyper Mz te Zaandam, was zo vriendelijk het volgende mede te delen:

In het Kerkelijk Archief van West-Zaandam, van de Ned-Herv. Gemeente, vond ik dat: Jan Douwense en Bregtje Jans, echteluyden, op de Heere Gragt, op 4 Feb. 1731 tot lidmaat

zijn aangenomen. 28 April 1748 zijn te West-Zaandam getrouwd: Jan Douwese de Vries, weduwnaar op de heere gragt en Janitje Alberts van den Berg, jonge dochter, op de rose gragt.

23 Febr. 1780 is nog een Jan Douwensz de Vries op 't Ameland aangenomen tot lidmaat der Ned. Herv. Gemeente van West-Zaandam.

Gezien hun woonplaats op de Heeregracht is het waarschijnlijk, dat Jan Douwese en Jan Douwese de Vries, weduwnaar, één en dezelfde persoon zijn; Jan Douwensz de Vries op 't Ameland misschien een kleinzoon?

Hier hebben we dus een oplossing wat de naam betreft, maar hiermee is nog niet uitgemakt van wien van het tweetal de kist afkomstig is. Gezien de overeenkomst der naamstelling van den vermoedelijke kleinzoon in het archief en op de kist, lijkt het mij waarschijnlijk, dat de laatstgenoemde eigenaar van de kist is geweest. Aan de heer Kuyper hierbij dank voor zijn interessante mededeling.

P. Boorsma.
Uit: De Speelwagen, October 1946

Bladvulling: Is het smit met d of dt?

Boven: restaurant in Tilburg.
Rechts: uit *Samenspel*, informatie van de gemeente Goes, februari 2003.

Boven: café in Oisterwijk.

ttēn
igen.

8. Smitskooltjes

Dit waren kleine vetkooltjes, werden gebruikt door de smeden bij het beslaan van de paarden.

ittra-
ttes.
cken
ijfes.
oee-

9. Turf

Werd gebruikt om het vuur in de kachel aan te maken en in de stoof.

Van dik hout zaagt men planken

Demonstratie met buitenbeentje op landgoed Duivenvoorde

Voor het zagen van planken uit stammen hebben ons door de eeuwen heen uiteenlopende werktuigen ten dienste gestaan. We kennen ze wel: ooit begonnen met raam- en kraanzagen en eindigend bij de moderne houtzaagmachines. Onlangs maakten we kennis met een buitenbeentje, dat het vermelden zeker waard is. De bewuste zaagmachine maakt het mogelijk op de kapplaats zelf (in het bos dus) een stam tot gemakkelijk vervoerbare planken te zagen.

Uitgenodigd door ons lid Nol Groenewegen woonden we samen met enkele medeleden een demonstratie bij. Dat gebeurde langs de statige oprijlaan van kasteel Duijvenvoorde bij Voor-schoten. De bewuste, zware stam was van te voren al op min of meer (!) hanteerbare stukken van ca. vier meter afgekort.

Met een kantelhaak en speciale wiggen werden deze steeds in een goede positie gebracht. Het apparaat, waarmee de klus geklaard werd, bestond uit een uitzonderlijk zwaar model kettingzaag (13 pk motor). Een daarop gemonteerd horizontaal raamwerk met vier rollen, langs twee verticale geleiders verstelbaar, bepaalde de dikte van de planken. We kregen te horen, dat deze dikte niet aan een maximum, maar wel aan een minimum gebonden was van ca. een duim. In ons geval was de dikte ongeveer het driedubbele daarvan. Eén gezaagde plank (zaagtijd ca. zes minuten!) woog - ondanks zijn beperkte lengte - toch nog een slordige 200-300 kg! Tijdens het zagen werden spieën gebruikt om het klemmen van de zaag te voorkomen. Alleen bij het zagen van het eerste (schaal)deel wordt een eenvoudige houten hulpconstructie als geleiding gebruikt.

Bij elkaar een bijzonder praktische zaagwijze, die uitstekend aansluit bij de behoefte van de gebruikers: twee meubelmakers die zich, zonder over zwaar vervoersmateriaal te beschikken, in eigen werkmateriaal willen voorzien. Voor ons het ei van Columbus en tevens een interessante en onderhoudende ervaring.

Hans Rode

Foto's Nol Groenewegen en Hans Rode

Foto rechts boven: De stam wordt opnieuw in positie gebracht. A&G helpt mee!
 Foto rechts midden: Wig en kantelhaak hebben hun werk gedaan.
 Foto rechts onder: Het zagen is net opnieuw begonnen. Een wig houdt de zaagsnede open.
 Foto links boven: De boom wordt eerst in het bos gekort op stukken van 3 meter. Op de voorgrond het zelfgemaakte hulpje voor het zagen van het eerste deel.
 Foto links onder: De eerste plank met de rei. Als de zaag een meter op weg is, wordt op de kop een wig in de zaagsnede geslagen om klemmen te voorkomen.

Winkelhaak aan de haak

De prent hiernaast komt oorspronkelijk voor in een politieke context. We zien een timmerman die op het punt staat met een beitels de gordiaanse knoop van de 'sociale quaestie' door te hakken. Het jaar is 1871. Wij gaan daar verder niet op in, maar kijken eens naar zijn timmerwinkel. Op de vloer staat een schaaftank met voortang. Daaronder wat onbestemde voorwerpen (een futselfplank en een tafeltje?). Aan de wand een rekje of 'hang' met wat beitels en passers. Links daarvan, aan een haakje aan de muur, hangt een winkelhaak.

Prent uit de Nederlandsche Spectator van 1871.

Het gaat mij in dit stukje om de winkelhaak. Of liever nog, de stand die de opgehangen haak aanneemt. Er zijn meer tekeningen, gravures en schilderijen bekend waarop, tussen andere gereedschappen, een winkelhaak is afgebeeld. Bladerend in 'Van aaks tot zwei' van Herman Janse vallen er enkele te ontdekken, waarvan die op de predella van het altaar van het Goudse timmerliedengilde wel het sprekendst is. Ook daar zien we een winkelhaak aan de muur. Maar... die neemt een andere stand in. Nog een voorbeeld: zie afbeelding 5 op bladzijde 34 in A&G nr. 20. Ik was er gewoon nieuwsgierig naar of er over die stand iets te zeggen valt. Ik maak meteen een uitzondering voor gildenborden en grafstenen, waarbij gereedschappen in een artistieke compositie bijeen zijn gebracht die weinig met de werkelijkheid van een werkplaats van doen heeft.

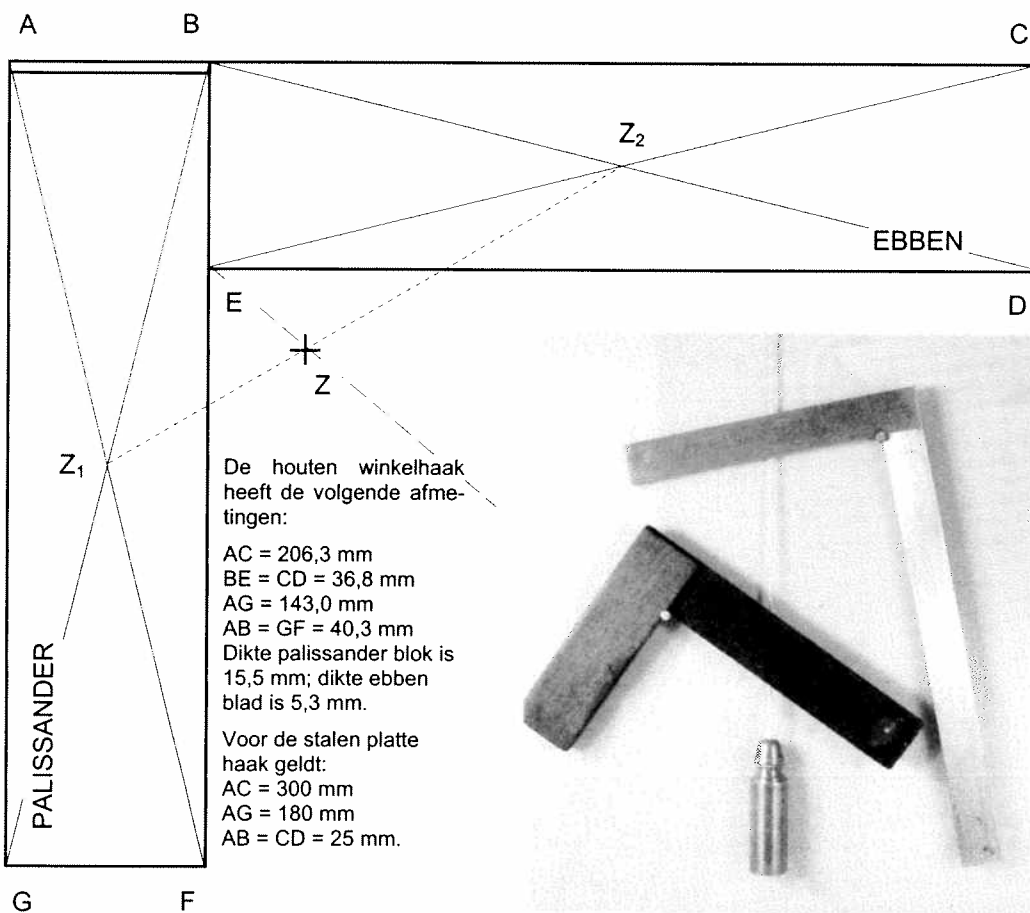
Op zoek naar het zwaartepunt

Een 'lichaam' bezit een zwaartepunt waarin we zijn massa geconcentreerd kunnen denken en waarop de (zwaarte)kracht aangrijpt. Wordt zo'n lichaam opgehangen, dan is de evenwichtsstand die, waarbij het zwaartepunt Z loodrecht onder het ophangpunt valt. De 'quaestie' is, waar dat punt bij een winkelhaakvormig lichaam ligt. Een winkelhaak

heeft twee benen of bladen die een hoek van 90° met elkaar maken. Het ene been is meestal korter en dikker zodat dit kan dienen als blok of aanslag. Op die manier kunnen we de haaksheid van een werkstuk bepalen of een rechte hoek 'afschrijven'.

Op de foto zien we een stalen platte haak of smidshaak, waarvan de benen overal even dik en breed zijn. Daaronder een houten haak waarvan de benen verschillende dikte en breedte hebben en bovendien nog van verschillende houtsoort gemaakt zijn: het blad is van ebbenhout, het blok van palissander. Palissander en ebbenhout hebben een verschillende massadichtheid, respectievelijk 0,88 en 1,08. Bij de bepaling van het zwaartepunt moeten we daar rekening mee houden.

Ik pak meteen de lastigste koe bij de horens door uit te gaan van de houten timmermanshaak. Het zwaartepunt Z_1 van het blok ligt op het snijpunt van zijn diagonalen. Op gelijke

wijze bepalen we het zwaartepunt Z_2 van het blad. Ergens op de verbindingslijn Z_1Z_2 ligt het zwaartepunt Z van de gehele haak. De lengte van de verbindingslijn Z_1Z_2 is 116,0 mm (te berekenen of te construeren). De ligging van Z vinden we uit de overweging dat $(\text{gewicht blok}) \times Z_1Z = (\text{gewicht blad}) \times ZZ_2$; $(143,0 \times 40,3 \times 15,5 \times 0,88) \times Z_1Z = (166 \times 36,8 \times 5,5 \times 1,08) \times ZZ_2$. (formule 'kracht maal arm')

Proef op de som

Ik heb de proef op de som genomen door van een platte haak en een blokhaak het zwaartepunt te berekenen en dit vervolgens te controleren door ze beide op te hangen (zie foto). Voor de stalen haak klopt het precies, voor de houten haak 'ongeveer precies'. Een verklaring kan zijn dat ik niet in rekening heb gebracht dat het blad aan de bovenkant niet geheel in het blok is ingelaten (waarom eigenlijk

De stand die een 'in het kruis' opgehangen winkelhaak aanneemt, is afhankelijk van de afmetingen en de massa's van blok en blad. Dat kan nogal verschillen opleveren!

niet?). De dichtheden van palissander en ebben heb ik uit een tabel gehaald (er zit in de praktijk variatie in). En ten slotte is het niet onmogelijk dat het überhaupt geen ebben en palissander is, want ik ben geen houtkenner!

Conclusie

Een eigenlijke conclusie is er niet. Dit stukje is meer als *Spielerei* bedoeld. Ondertussen kwam de vraag bij mij op, op welke gronden een winkelhakenmaker zijn afmetingen kiest. Van de haken in mijn bezit varieert de verhouding van lengte blok en lengte been over de buitenkant gemeten van 0,6 tot 0,7. Het is verleidelijk om te denken dat een ideale verhouding $\frac{1}{2}\sqrt{2}$ (0,707..) zou zijn. Wie wil er eens op reageren?

Gijs Nederlof

Uit het archief van de redactie: scheepswerfje

De herkomst van deze prent is mij onbekend. Waarschijnlijk betreft het een 19de-eeuwse houtsnede uit een verzameling uitbeeldingen van beroepen 'ter leering en van vermaak der jeugd'. Het tafereeltje laat een schip in aanbouw zien. Op de achtergrond een watertje met een paar schepen, een kerktoeren en huizen.

De hamer die de man boven hanteert, lijkt op een breeuwhamer. Als dit zo is, waar is dan zijn breeuwijzer? En wat doen die verticale naden in het berghout? Op de grond liggen balken en een krommer. Het gereedschap op de voorgrond is vermoedelijk een dissel, een typisch scheepmakersgereedschap.

De man op de voorgrond draagt een trekzaag en een sleg. Hij schijnt geen last van de scherpe tanden te hebben. Goeie vraag: hoe draag je een tweemanszaag in je eentje? Andere vraag: loopt hij achter het laddertje langs, of is het de bedoeling dat hij via het laddertje op de stelling wil komen? Met zijn handen vol?

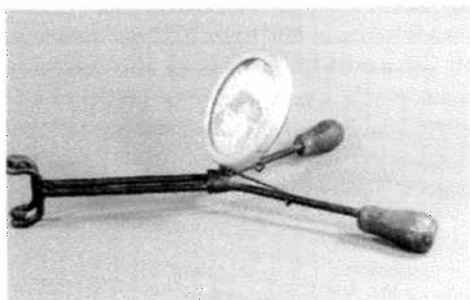
Zo roept deze argeloze, maar toch wel aardige afbeelding meer vragen op dan zij beantwoordt. Maar misschien was 'de hoop der natie' toen niet zo kritisch?

GN

WATISDAT? DATISDAT!

WAT IS DAT/DAT IS DAT is een rubriek 'voor lezers, door lezers', onder redactie van Hans Rode, Seminarieweg 23, 4854 PA BAVEL. Als u een onbekend stuk gereedschap bezit waarvan u doel en herkomst niet kent, stuur hem dan een tekening of duidelijke foto en vermeld de afmetingen en eventuele gegevens waarover over u wel beschikt. Wellicht dat onze lezers een oplossing voor uw probleem kunnen aandragen en vindt u de oplossing onder het kopje DAT IS DAT in een volgend tijdschrift terug.

Raadseltje

Dit vreemde apparaatje, waarbij een draaibare spiegel het basiselement vormt, maakt deel uit van de omvangrijke verzameling van ons lid Piet Anker.

En nu mag ú raden voor welk doel het gediend heeft (en eigenlijk vandaag de dag nog praktisch bruikbaar is).

Wilt u zich, na uw gepuzzel, overtuigen van de juistheid van uw oplossing? We zullen u niet tot de volgende editie laten wachten. Kijk op pagina 54 en... verbaas u!

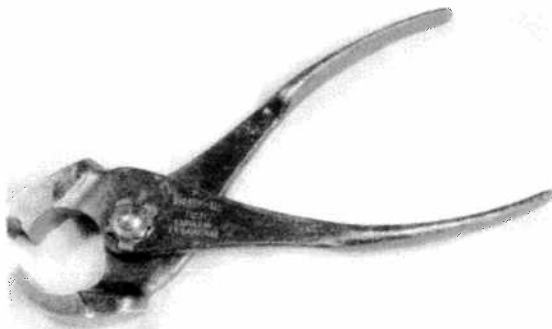
WATISDAT? DATISDAT!

De binnenkomende bijdragen voor de rubrieken WAT IS DAT? en DAT IS DAT! zijn minimaal te noemen. Jammer! Maar u zult het er (hopelijk alleen dit keer) mee moeten doen. Er mag hier echter wel even vermeld worden dat de wat-is-dat-tafel op de vorige najaarsbijeenkomst wél erg in de belangstelling stond. Er werd druk gediscussieerd en de vele ter tafel gebrachte puzzels bleven gelukkig niet alle zonder oplossing. Zie hiervoor het verslag op pagina 5.

Tang

Op de beschreven tang in het vorige nummer gaf alleen onze redacteur zelve een reactie. Over die tang met zijn wonderlijk gevormde bek kon Gijs Nederlof het volgende melden.

'Ik zocht contact met Porter-Ferguson, een fabriek in Amerika op het gebied van gereedschappen voor de automobielbranche, waarvan ik het adres via internet gevonden had. Ik kreeg het volgende antwoord: "Met de productie van deze tang werd omstreeks 1970 gestopt. Het is een drip moulding plier, een tang om het regengootje bij een auto te vormen. Je neemt de delen van dak en zijkant in de tang en buigt ze rollend over,

daarbij een lip vormend. Tot in de jaren vijftig van de vorige eeuw hadden auto's zo'n regengootje."

AGENDA

Expo examenstukken Hout- en Meubileringscollege

In het vorige nummer hadden we op dit onderwerp een 'mosterdje na de maaltijd'. Dank zij tijdige informatievoorziening van het Hout- en Meubileringscollege kunnen wij nu aankondigen dat de expo van dit jaar wordt gehouden op 6, 7 en 8 juli van 13.30 - 21.00 uur. Er zullen eindexamencatalogi te koop zijn.

Het Hout- en Meubileringscollege is een creatieve, ambachtelijke vakschool met de studierichtingen meubelmaken/-ontwerpen, restauratie, botenbouw, meubelstoffen, woningstoffen, binnenhuisadviesing en interieurstyling. Alle opleidingen houden zich bezig met hout, meubelen en/of interieur.

De expositie geeft een indruk van het hoge niveau van vormgeving en ambachtelijkheid

waarmee de studenten afstuderen. Men krijgt zo de gelegenheid te zien wat de nieuwe lichter meubelmakers/ -ontwerpers, restauratoren, botenbouwers, stoffeerdere en binnenhuisadviseurs in hun mars hebben: ambachtelijk vervaardigde meubels in alle soorten en maten, prachtig gerestaureerde (antieke) meubelstukken, klassiek en modern gestoffeerde zitmeubelen, diverse boten en volledig ingerichte units.

Voor nadere inlichtingen:

Fred Schouten

Hout- en Meubileringscollege

Ariandaweg 173-175 1043 HR Amsterdam

tel. 06-53755069;

e-mail: f.schouten@hmcollege.nl

MUSEAAL

Dakpannenmuseum in oprichting

In een kerkje te Alem bij Zaltbommel is dakpannenkenner en verzamelaar [en A&G-lid, red.] Huub Mombers momenteel bezig om een dakpannenmuseum in te richten. De opening van dit museum is te verwachten in de maand mei van dit jaar.

Het betreft de inrichting van 700 jaar dakpanhistorie in Nederland. Ook een aantal dakpannen uit de Romeinse tijd in de eerste eeuw zullen hier te zien zijn. Verder zijn er glazen dakpannen, buitenlandse dakpannen en exemplaren uit overzeese gebieden. Eveneens is er een gedeelte ingericht met grésmaterialen en

schoorsteenpotten. Daarnaast is de ontwikkeling van gietijzeren dakramen vanuit de keramische dakpan te volgen. Tot slot worden er dakornamenten, hulpstukken, nokvorsten etc. tentoongesteld evenals en een aantal gebruiksvorwerpen uit de dakpanindustrie zoals metalen matrijzen. Affiches en oude catalogi completeren het geheel. De openingstijden zijn op dit moment nog niet bekend.

Dit bericht lazen wij in NIEUWSBRIEF No. 21, Jan. 2004 van de STICHTING HISTORIE GROFKERAMIEK.